

ISSN: 1504-1913

TRYKKERI: Allkopi

REDAKTØR: Johannes Due Enstad og Anette
Wilhelmsen

REDAKSJONEN: Thor Indseth, Ernst Bjerke, Ane
Bjølgerud Hansen, Eva Marie Mathisen, Kristian
Hunnskaar, Geirr Olav Gram, Jardar Sørvoll, Thomas
Støvind Berg, Astrid Djupvik, Martin Austnes,
Hilde Reinertsen, Stig Hosteland, Maria Halle, Olav
Bogen, Marie Lund Alveberg, Marthe Glad Munch-
Møller, Tor Gunnar Jensen og Steinar Skjeggedal

ILLUSTRASJON OG GRAFISK UTFORMING:

Forsideillustrasjon:

Forsidebildet er hentet fra The Cy Crumley Scrap-
book @ [www.johnsonspot.com/crumley/tour2.
htm](http://www.johnsonspot.com/crumley/tour2.htm). Bildet er tatt i nærheten av Johnson City i år
1904.

Forsidelayout og sidetegning:

Alexander Worren

KONTAKTTELEFON: 97 13 75 54 (Johannes
Due Enstad) og 48 19 95 92 (Anette Wilhelmsen)

E-POST: fortidred@iakh.uio.no

NETTSIDE: www.fortid.no

KONTAKTADRESSE: Universitetet i Oslo, IAKH,
Fortid, Pb. 1008 Blindern, 0315 Oslo

Fortid er medlem av tidsskriftforeningen, se [www.
tidsskriftforeningen.no](http://www.tidsskriftforeningen.no)

Fortid utgis med støtte fra Institutt for arkeologi,
konservering og historiske studier ved Universitetet i
Oslo, SiO og Norsk kulturråd.

Vil du abonnere på Fortid? Et abonnement koster
200 kr. per kalenderår. Send en epost til [fortidred@
iakh.uio.no](mailto:fortidred@iakh.uio.no)

Innholdsfortegnelse

Fortid nr. 4 - 2007

6 KORTTEKSTER

ARTIKLER

- 11 *Menneskers opplevelser av katastrofer før og nå:
Et bidrag til kultur- og mentalitetshistorien*
Frank Meyer, professor i flerkulturelle studier ved Høgskolen i Oslo
- 17 *Caesar: mannen, soldaten og politikeren*
Torstein Torgner, Cand. Philol. UiO
- 21 *"Her er qvindfolkende meget drivtige" En undersøkelse av kvinners produksjon av salgsvarer i norsk topografisk litteratur*
Maria Halle, masterstudent i historie, UiO
- 28 *Nasjonal samlings riksmøter før krigen
-Ritualer og dannelse av kollektiv identitet i Nasjonal Samling*
Jimi Thaule, master i historie fra UiO
- 32 *USA og Suez-krisa i 1956: Den kalde krigens betydning for amerikansk politikk*
Ingrid Lundestad, masterstudent i historie, UiO
- 39 *Interkulturell dannelse i norsk og tysk historiefaglig skoleundervisning*
Halvdan Eikeland, professor i historie ved Høgskolen i Vestfold
- 45 *Langsomme endringer -Norsk politikk overfor Israel/Palestina-konflikten 1967-86*
Stian Tiller Johansen, masterstudent i historie, UiO
- 52 BOKMELDINGER

Leder

MER KRIGSHISTORIE

Den andre verdenskrig, nasjonalsosialismen, tysk krigføring og okkupasjonspolitikk var et europeisk jordskjelv hvis etterdønninger ikke på langt nær har opphørt. For Norges del er dette nylig reflektert både i kontroversen rundt en foreslått Knut Hamsuns plass i Oslo, og ikke minst i ords skillet rundt Arvid Brynes "Vi sloss for Norge". Her fremstilles frontkjemperen Bjørn Østring og motstandsmannen Svein Blindheim som "krigshelter" – de kjempet jo begge for det de trodde var rett. Det kan så være, men ett faktum er ufravikelig: den ene kjempet for en makt som ikke bare forfektet en ytterst pervers og utover på 30-tallet for alle åpenbar antihumanisme, men som i forfølgelse av sine idealer systematisk myrdet millioner av forsvarsløse mennesker – jøder, sovjetiske krigsfanger og sivile, mentalt og fysisk handicappede, homofile, Jehovas vitner. Den andre kjempet mot den samme makten. Det er en stor og viktig forskjell.

Dette nummeret av Fortid presenterer to krigshistorisk orienterte tekster, den ene en rapport fra et Omer Bartov-foredrag om Øst-Europa som åsted for folkemord og som gjenstand for Holocaust-historiografi; den andre en artikkel av Jimi Thaulle om ritualenes funksjon og betydning i Nasjonal Samlings masse møter før krigen.

Forøvrig er foreliggende Fortid-utgave viet et utvalg tekster uten noe åpenbart minste felles multiplum. Etter to numre med avgrensede temaer som okkupasjonshistorie og kollektive bevegelser, besluttet redaksjonen å lage en temafri utgave. Dermed er skribentene så å si tilbudt "åpen mikrofon", og resultatet er en variert samling bidrag med et bredt nedslagsfelt.

Julius Caesar gis en biografisk skildring av Torstein Torgner, som ved å berette blant annet om mannens forfølgelse og seksuelle appetitt utstyrer denne kjempemessige historiske skikkelsen med et menneskelig ansikt. Fra antikkens Roma gjøres et kronologisk og geografisk sprang på ca. 1600 år og 200 mil nordover, til norske kvinners produksjon av salgsvarer på 1700-tallet. Maria Halle undersøker i artikkelen "Her er qvindfolkene meget drivtuge" hvordan slik virksomhet er blitt registrert og verdsatt i norsk topografisk litteratur.

De resterende realhistorisk orienterte artiklene dreier seg om det 20. århundre. Ingrid Lundestad går den amerikanske tilnærmingen til Suez-krise (1956) etter i sømmene for å se hvilke konsekvenser den kalde krigens imperativer hadde for USAs politikk, mens 19 år med norsk Midtøstenpolitikk (1967-1986) er gjenstand for undersøkelse i Stian Tiller Johansens artikkel.

Til sist bringer vi to bidrag av en mer overskuende karakter. Frank Meyer beveger seg ut i et slags norsk kultur- og mentalitetshistorisk terra incognita i det han reflekterer over nordmenns historiske opplevelse av katastrofer, mens Halvdan Eikeland med sin artikkel

bringer innsikter om historiefagets viktige rolle for interkulturell dannelse i et stadig mer flerkulturelt samfunn.

FORTID OG FREMTID

Med årets fjerde og siste nummer ønsker redaksjonen med en sunn og beskjeden stolthet å konstatere at kvaliteten på tidsskriftet er i økning, at abonnentstallet og den allmenne interessen vokser, og ikke minst at den redaksjonelle idéproduksjonen lover godt for Fortids fremtid. Til sist vil vi oppfordre alle med gode idéer, skisser eller ferdige tekster – enten det er artikler, bokmeldinger eller debattinnlegg – til å melde seg for oss. Vi søker alltid nye skribenter!

God lesning!

**Redaksjonen,
ved redaktør Johannes Due Enstad**

En historiker skaper endring

Kandidatenes tale på kandidatfesten våren 2007

Geirr Olav Gram, master i historie UiO

Kjære kandidater, kjære veiledere, kjære studenter og alle dere andre, gratulerer til kandidatene som nå kan kalle seg historikere! Og gratulerer til veilederne som nok en gang har fått igjennom et nytt kull med folk som vet noe om fortiden. For de nye historikerne vet hvordan de skal vite. Denne ferdigheten har de brukt til skape ny kunnskap og flyttet forskningsfronten.

Å skrive en master- eller hovedfagsoppgave er en dannelsesprosess på flere måter. Den lærer oss at historie er viktig og hvordan vi skal fremstille historien stadig mer forståelig for andre. Men underveis lurer nok de fleste studenter på hvorfor de utsetter seg for dette. Historie hovedfag har blitt kalt en livsstil. Når kandidaten står der med en ferdig oppgave er det naturlig å stille noen spørsmål.

Hvorfor er historie viktig?

Det andre året på master deltok jeg i en debatt på nettet om behovet for historie. Debatten handlet etter hvert om sisteinstanser for et fagetisk grunnlag, og debatten endte med å diskutere det guddommelige. Estetiske behov for å vite kom på 2. plass og samfunnsnytte på 3. plass. Så mye har altså kvalitetsreformen realitetsorientert studentene.

Historie er nyttig fordi mennesket har behov for historie, og samfunnet har behov for en kollektiv hukommelse. I et moderne samfunn er det nemlig *veldig* lett å glemme. Eric Hobsbawm skriver i innledningen til Ekstremismens tidsalder at historien stadig ødelegges.¹ De sosiale mekanismene som ellers kunne fortelle folk om fortiden forvitrer. I dag vokser folk opp i en slags permanent nåtid uten forbindelse med fortiden. Hobsbawm mener hans generasjon ikke klarer å glemme den fortiden de selv har opplevd, og at de stadig ble minnet om historien siden de vokste opp i en tid hvor gater og plasser ble oppkalt etter historiske personer. Historien var til stede i hverdagen.

Hobsbawm mener at historikerne har oppgaven med å huske det andre glemmer. Hvis noen glemmer er det andre som ikke får vite. En intelligent amerikansk student spurte en gang Hobsbawm: Hvis det var en annen verdenskrig, betyr det også at det var en første?² Som nye historikere handler det om at vi må sørge for at stadig nye generasjoner får vite. Dette arbeidet tar aldri slutt.

Historikere må også fortelle hvorfor det er viktig å vite. En vanlig kritikk fra folk utenfor faget er at folk ikke burde være så opptatt av hva som skjedd, og at det nå er på tide å rette blikket fremover for å forandre verden. Historikere derimot vet at verden har forandret seg. Dermed vet vi også at en annen verden er mulig og at utviklingen ikke er bestemt av lover i samfunnsfagene. Derimot blir utviklingen preget av forutsetninger i fortiden. Og dem vet vi historikere mest om.

Men hvilke muligheter har historikere til å påvirke utviklingen? Den amerikanske historikeren Howard Zinn skriver at han misunner dem som kan gjøre en konkret innsats i samfunnet som snekkere, sykepleiere, bønder og bussjåførere. De som velger å skrive, snakke og undervise føler at deres bidrag til samfunnet er indirekte og usikkert.

Howard Zinn viser derimot at han kan utrette noe ved å skrive og fortelle andre om hva han har funnet ut. Han er kjent for boken som på norsk heter "Folkets historie" og som handler om amerikansk historie sett fra grasrota.³ En fortelling som deler ut nye roller som helter og skurker i amerikansk historie. Grunnlovsfedrene skapte en ny nasjon, men de var også rike, hvite slaveeiere. Amerikanske militære helter som Andrew Jackson og Theodore Roosevelt var rasister og imperialister, og liberale presidenter som Lincoln og Kennedy var mer opptatt av politisk makt og nasjonal storhet enn med rettighetene til den fargede delen av befolkningen. Zinn bryter derfor med de vante kategoriene og forteller en ny og ukjent historie om det kjente. Dette viser at historikeren kan få stor makt over virkeligheten når fakta skal fremstilles.

Hva er det som driver oss til å ta fatt på denne oppgaven?

Er det ønsket om vite mer om det som er lukket av tiden? Er det en genuin glede over å bli i gamle papirer? Eller er det ønsket om å leve i fortiden som i øyeblikk kan tre fram for oss på imaginære måter fra kildene og i litteraturen? En tro på at dette skal skape forandring?

Masterstudiet og hovedfagsstudiet blir ved oppstarten gjerne beskrevet som den mest givende delen av studietiden. Det er også den mest utmattende. Det er et slit å skrive sin egen historiske fremstilling. Men det er også en glede når det går fremover, og skrivingen er vårt fremste redskap.

Dette bruker vi til å komme til bunns i enkelthendelser. Historikeren trenger derfor tid. Mye tid. Og da er det egentlig synd at vi helst skal bli ferdig på normert tid. Virkeligheten var en annen tidligere der en professor fortalte om at de på 1970-tallet skrev på oppgaven til "den var moden". Utvilsomt et konsept om studietid og oppgaveskriving som vekta å utvikle grundig kunnskap gjennom en modningsprosess fremfor stor gjennomstrømning.

Egentlig har jeg aldri opplevd andre enn studenter på historie eller andre fag som også arbeider med fortiden, som kan vise den samme entusiasmen for eget fag og egne funn. Erling Sandmo har et program i NRK P2 for klassisk musikk som heter "På sporet". Når Sandmo annonserer for programmet sier han: "Historien blir som ny" og "Musikkhistoriens godtepose".

Disse ordene sier også noe om hvordan mange historikere ser på eget fag. Når vi arbeider med historien blir den som ny. Vi skriver den og den blir vår egen. Dette gjør hver generasjon som skriver historien på nytt. Når det går som best kan gleden ved å skrive være som når et barn åpner en godtepose. Det vi finner i kildene kan skape den rene ekstase, og noen ganger ser du at det nesten lyser av øyene på den som arbeider. Historikeren er på sporet og blir nesten som et barn.

Mange historikere har nettopp vært opptatt av historie siden de var barn. Noen av historiens store og klassiske fortellinger om "konger og kriger" har den dramatikken som appellerer til barn i alle aldre. Noe liknende er vanskelig å si om mange andre fag på Blindern. For hvem har noen gang møtt det som Harald Eia og Bård Tufte Johansen kalte for "vidunderbarnet i Kjønn og kultur"?

De store fortellingene er kjent for de fleste og historieinteressen blant folk er sterk. Underholdningsindustrien gir oss stadig filmer og bøker med historiske tema. Til og med romanen "Historikeren" har kommet.⁴ Likevel kan historie som fag noen ganger fremstå esoterisk, som lukket for de uinnvidde. De fleste studenter fordypet seg i emner de færreste forstår hvordan man i det hele tatt har blitt interessert i å undersøke.

Da jeg begynte på master ble jeg introdusert for begrepet "historienerd". Selv når man presenterer seg som historiker på Uglebo har jeg opplevd å bli møtt med: "Å ja, enda en nerd." Det er kanskje noe i det. Det har vært flere studieturer de siste årene, blant annet til Berlin og til Roma. Men en annen tur gikk til Østfold. Hvem andre enn historiestudenter ville lagt ut på en slik "reise gjennom produksjonsfasene"? Turen var selvsagt storveis.

Og etter å ha lest og arbeidet med faget, kanskje sent og tidlig uka igjennom, virker det som historiestudentene ikke har fått nok, og går på historiekviss på fredagene. Her ble det en gang forsøkt å introdusere en runde med allmenne spørsmål. Det ble dårlig mottatt.

Så hva skal all denne sære kunnskapen brukes til?

Kan historikere brukes til noe? Hans Geelmuyden sa engang omtrent følgende da han hørte en var historiker: "Da kan du kongerekka". Dermed trodde han ikke den personen kunne brukes til noe. Han tok helt feil. Historikere kan brukes til mye, men de fleste kan ikke kongerekka.

Noen har skrevet om sine historiske helter. Men er historikeren en helt? Arkeologene har Indiana Jones, men hva har historikerne? I filmen "300" fortelles det om slaget ved Thermopylene mellom spartanerne og perserne. Da spartanerne er i ferd med å tape, bestemmer kong Leonidas at en av dem skal sendes tilbake til Sparta for å fortelle hva som har skjedd. Soldaten vil heller være med å kjempe, men Kong Leonidas sier: Du har spesielle evner. Det er historikeren som ble sendt tilbake og som til slutt leder spartanerne til seier. Denne ellers nokså platte filmen er preget av voldsromantikk, og Jon Iddeng skrev i Morgenbladet at orientalismen i filmen innbyr til refleksjon.⁵ Men filmen gjør også historikeren til en helt.

Det interessante er at en historiker skaper endring. Howard Zinn er opptatt av hvordan han i sitt virke har blandet undervisning med aktivisme. Når verden virker håpløs, mener han at bare det korrigerende historiske perspektivet kan "lighten our gloom", lyse opp i mørket. La oss derfor være stolte over hva vi kan som historikere, og vise andre at den måten vi har lært å tenke og arbeide på kan være til stor nytte og glede i samfunnet. Noen har nemlig glemt oss. I Oslopuls leste jeg at det skulle være et foredrag om historiefortelling. Det handlet om kinesisk historiefortelling, men hun som anbefalte arrangementet skrev: "Rekk

opp hånden den som kan høre ordet "historiefortelling" i dag uten å tenke på selviscenesettelse og merkevarebygging i samme slengen."⁶ Hun forbandt historiefortelling mest med trendy markedsføring på BI, og var glad for at begrepet nå handlet om noe annet. Dersom "blårussen" klarer å redusere vårt kritiske potensial som fortellere til et kommersielt redskap, har vi tapt. Vi må derfor gjøre vår egen kunnskap som historikere synlig over alt, enten vi skriver, underviser, graver i jorda eller kjører skolebuss. Og med det har jeg lyst til å utbringe en skål for årets kandidater!

Noter

- 1 Hobsbawm, Eric, *Ekstremismens tidsalder*, norsk utg. Gyldendal 1997, s. 13.
- 2 Denne fortellingen har også blitt en vandrehistorie på Blindern, der episoden skal være opplevd av professor Geir Lundestad.
- 3 Zinn, Howard, *Folkets historie*, Forlaget Oktober.
- 4 Kostova, Elizabeth, *Historikeren*, Damm 2005.
- 5 Iddeng, Jon, Morgenbladet 23.03.07.
- 6 Knapstad, Miriam Lund, Aftenposten, Aften 22.05.07.

Folkemordets åsted og Holocaust-historiografi

 Johannes Due Enstad

Det var under og i kjølvannet av angrepet på Sovjetunionen, som startet 22. juni 1941, at det avgjørende skritt ble tatt på veien mot den fysiske manifestasjonen av det tyske masseutryddelsesprosjektet, rettet fremfor alt mot Europas jødiske befolkning, men også mot slaviske sivile generelt, roma og sinti ("sigøynere"), "kommunister", sosiale avvikere og fysisk og psykisk utviklingshemmede. Det primære åstedet for folkemordet var nettopp her i Øst-Europa – i Polen, Ukraina, Hviterussland og Russland. Her var Europas tettste jødiske befolkningskonsentrasjon. Bare i Polen bodde nærmere 3.5 millioner jøder ved krigens begynnelse. I disse regionene utspilte massemordet seg i all sin blodige grusomhet, med utallige massakrer på hundretusener av forsvarsløse, kvinner og menn, spedbarn og oldinger, ofte i eller i nærheten av byene der de bodde, med den øvrige lokalbefolkningen som "tilskuere".

Dette er utgangspunktet for de svært interessante betraktningene professor Omer Bartov, en internasjonalt ledende Holocaust- og folkemordhistoriker, presenterte under sitt foredrag på HL-senteret torsdag 4. oktober. Bartov påpeker at *the grand narrative* om Holocaust, reflektert i historiografiens mest innflytelsesrike verker, har vært sentrert omkring Tyskland og blitt presentert overveiende fra tyske gjerningsmenns perspektiv. Eksempelvis var den velkjente debatten mellom de såkalte "intensjonalistene" og "funksjonalistene", som i korte trekk dreide seg om hvorvidt Holocaust var et resultat av Hitlers morderiske intensjon eller av initiativ fra lavere rekker av det tyske byråkratiet, betegnende i at den kun handlet om *tyskere*. Den var så å si avskjært fra øst-europeisk virkelighet.

I den grad de jødiske ofrenes perspektiv tas opp, sier Bartov, er fokus rettet hovedsakelig mot tiden *etter* at de havnet innenfor den tyske maktsfære – årtier og århundrer med interaksjon mellom jøder og ikke-jøder utelates fra den historiske analysen. Ledende historikere har studert "Den endelige løsningen" uten kunnskaper om språk, historie, politikk og komplekse interetriske

forhold i det øst-europeiske rom. Bartovs hovedbusskap er at dersom ikke det mangefasetterte, triangulære forholdet mellom lokale jødiske befolkninger, omkringliggende ikke-jødiske samfunn og tyske gjerningsmenn blir utsatt for systematisk analyse, står vi på bar bakke når det gjelder forståelse av viktige aspekter ved folkemordet.

Det er for øvrig verdt å gjengi nærmere ytterligere to av Bartovs poeng. Det første handler om kategorien "tilskuere" (*bystanders*), som sammen med "gjerningsmenn" og "ofre" er et stadig tilbakevendende element i historiske analyser av Holocaust. I 2001 utkom en bok ved navn *Neighbours* av den polske historikeren Jan T. Gross. Den handlet om hvordan polakker i byen Jedwabne mer eller mindre på eget initiativ (muligens med et visst tysk overoppsyn) samlet sammen hundrevis av byens jøder – sine egne naboer – på torget i sentrum av byen, for deretter å utsette dem for brutal tortur, før de til sist drev jødene inn i en låve og lot dem brenne levende. Dette var intet isolert tilfelle. Opp mot 1.5 millioner øst-europeiske jøder ble myrdet ved ytterst brutale massehenrettelser under åpen himmel i og i nærheten av byene der de bodde, ofte for øynene på naboer. I tusenvis av små og store lokalsamfunn i Øst-Europa foregikk lokal kollaborasjon på forskjellige nivå: ved regelrette pogromer, som i Jedwabne, begått med eller uten tysk "oppfordring", ved lokalt rekrutterte politistyrkers drapsaksjoner, eller ved angiveri og plyndring av de dreptes eiendom. Bartov bruker begrepet *communal genocide* for å betegne folkemordets intime karakter, og trekker med det paralleller til Rwanda og Bosnia, to liknende tilfeller av ekstreme voldsekspløsjoner i tette, etnisk blandede miljøer.

Med utgangspunkt i Gross' bok om Jedwabne-massakren argumenterer Bartov overbevisende for at man ved å "forvandle tilskuere til gjerningsmenn, naboer til mordere og polske borgere til verktøy for nazistenes folkemord [...] underminerer den tvilsomme kategorien 'tilskuere'". Bartov påpeker at kristne "naboer" i Øst-Europa ofte både var truet på livet og brutalisert av vold, fordømmer og fattigdom. De skiftet konstant mellom å være observatører, gjerningsmenn og ofre – fra passivitet til delaktighet, fra empati til profittmakeri.

"Tilskuer"-kategorien tåkelegger altså mer enn den forklarer i dette komplekse bildet, og argumentet for å forkaste den som analytisk verktøy synes sterkt ikke bare i tilfellet Holocaust, men i analyse av *communal genocide* generelt. Ved å bruke betegnelsen "tilskuer" forvandles en *aktør* til en *ikke-aktør* – han eller hun "står bare og ser på", og er med det så å si plassert utenfor den sosiale kontekst. Parallelt blir "likegyldighet" et meningsløst begrep i det personlige, intime folkemordets kontekst. Hva betyr det å være "likegyldig", spør Bartov, når du er vitne til klassekameraten din fra etasjen under bli henrettet? Når spedbarn kastes ut fra en balkong i gaten der du bor? Slike hendelser var daglig virkelighet for millioner av mennesker i Øst-Europa under tysk okkupasjon.

Det andre poenget dreier seg om perspektiv. Bartov påpeker at historikere (særlig tyske) som befattet seg med de tyske forbrytelsene lenge næret en forkjærlighet for offisiell, byråkratisk dokumentasjon fremfor personlige vitnemål. Sistnevnte har man nærmet seg med stor skepsis, om i det hele tatt. Nylig avdøde Raul Hilbergs standardverk *The Destruction of the European Jews* er nærmest utelukkende basert på tyske dokumenter, og følgelig i stor grad Berlin-sentrert. Det samme er Christopher Brownings store studie *The Origins of the Final Solution*. For å flytte perspektivet til selve folkemordets åsted, noe vi er nødt til skal vi kunne forstå hvordan folkemord *skjer*, er det imidlertid nødvendig å inkorporere vitnemål fra samtidige og overlevende i større grad. Store kolleksjoner med vitneberetninger relatert til Holocaust er deponert ved mange forskjellige arkiv i Europa og i USA, og representerer svært verdifullt kildemateriale for historikere som ønsker å påta seg denne oppgaven.

Omer Bartov argumenterer for å virkelig innlemme Øst-Europa og dets befolkninger i Holocaust-historiografien. En slik sammenknytting av fortellinger som lenge har eksistert i separate univers er en viktig utfordring for alle historikere, særlig for dem som beskjeftiger seg med internasjonale fenomener, som andre verdenskrig og Holocaust i sin essens er.

Sesong til Drey

3/2007: SPESIALNUMMER UTE NÅ! AUTENTISKE BREV OG DAGBOKSNOTATER

Dario Fo - Franca Rame - Jon Fosse - Lars Saabye Christensen - Erlend Loe - Kurt Aust
Erik Fosnes Hansen - Elizabeth Kostova - Arne Melberg - Thomas Hylland Eriksen
Gunnar Staalesen - Carl Frode Tiller - Vigdis Hjorth - Helene Uri - Denise Mina
Hanne Ørstavik - Monika Fagerholm - Tomas Espedal - Markku Paasonen
Cornelius Jakhelln - Hedda Giertsen - Vetle Lid Larssen - Bjørn Westlie
Merete Alfsen - Karin Gundersen - Nils Christie - Asbjørn Aarnes
Arild Vange

<http://foreninger.uio.no/boygen>
bøygen

4/2007:

TEMANUMMER/
METANUMMER:

bøygen = TIDSSKRIFT

Tomas Espedal - Mikael Nydahl - Oscar Rossi - Susanne Christensen - Mikkell Bruun Zangenberg
- Paal Bjelke Andersen/Stian Kristiansen - Bjarthe Samuelsen - Dan Aleksander Andersen - Renate
Thorbjørnsen - Ingeborg Aasbrenn - Eirik B. Dahl - Erik Engblad - Eystein Halle - Ingrid Ertesvåg -
Nikolai Holmene - Rune F. Hjemås - Helga Øvsthus Tønder - Hege Juliane Odd - Tine Hvistendahl

Samtaler med Therese Bjørneboe - Audun Lindholm - Annelie Axén

<http://foreninger.uio.no/boygen>

KOMMER 15. DESEMBER

Menneskers opplevelser av katastrofer før og nå: Et bidrag til kultur- og mentalitetshistorien

Finnes det forskjeller mellom hvordan mennesker før og nå opplevde katastrofer? Dette spørsmålet er så langt ikke blitt besvart av den kultur- og mentalitetshistoriske forskningen i Norge. I dette essayet ønsker jeg å komme med en nokså tentativ beskrivelse av hva som skiller opplevelsen av katastrofer før og nå. Påstanden i dette essayet er at menneskers katastrofeopplevelse er blitt sekularisert, det vil si avmystifisert og verdsliggjort, men ikke nødvendigvis individualisert. Mens mennesker før i tida knyttet katastrofeopplevelsen til overnaturlige fenomener, er den moderne opplevelsen av katastrofer verdsliggjort og løsrevet fra metafysiske forestillinger. 1

 Frank Meyer, professor i flerkulturelle studier ved Høgskolen i Oslo

Menneskets opplevelse av katastrofer er ingen antropologisk konstant i historien, men snarere en variabel. Det er ikke slik at menneskers opplevelse av omfattende og eksistensielt truende hendelser er den samme over tid. Snarere tvert i mot går det et skille mellom erfaringer som mennesker i eldre og mer tradisjonelle samfunn gjorde på den ene siden, og moderne mennesker på den andre.

I en tid da både det teknologiske herredømme over naturkreftene var mindre og det som vi i dag kaller for risikohåndtering (*risk management*) var en sak den enkelte eller familien måtte ta seg av, var det mange flere hendelser som kunne bli til katastrofer. Menneskene hadde mye større sjanse for å oppleve katastrofer. Disse var, sammenliknet med den moderne tida, mangfoldige. Ikke bare var det katastrofer som storbrann, flom og skipsforlis menneskene ble utsatt for. sykdommer, som den moderne medisinen har (kanskje inntil videre) klart å få et grep om, var vedvarende og allestedsnærværende trusler om samfunnskatastrofer.

Med et mindre utviklet herredømme over naturkreftene var menneskene prisgitt elementenes vold.² Fra gammelt av ble vannet regnet som det mest faretruende av elementene. I litteraturen har dette slått seg ned på mangfoldig vis. Polyphem, Skylla, Circe, sirenene, laestrygonierne, Leviatan, Loreley alle har de et felles mål, nemlig å fange menneskene, ete dem eller, i det minste, å frarøve

dem deres menneskelige identitet. I den greske mytologien var vannet i underverdens elv Styx selve skillelinjen mellom de dødes og de levendes rike. Ferjemannen Charon ventet med sin båt for å sette de døde over til Hades, de dødes rike. Vannet framkalte skrekk også ellers, når det ikke var havet. Storm og regnflod vekket til livs forestillingen om at det opphavelige kaoset – syndefloden – kunne vende tilbake.

Utover slike naturkatastrofer opplevde menneskene tydelig samfunnsskapt katastrofer. Krigshendelser eller deres ringvirkninger (økonomisk nedgang, sult, sykdommer) utviklet seg ofte til katastrofer for store deler av befolkningen, og det å bli utskrevet til krig ble oppfattet som lik en dødsdom. Men også i fredstider kunne øvrighetens til tider brutale og griske inndrivelse av skatter utarte seg til katastrofer.³

I tillegg til slike farer, som til dels også i dag kan utvikle seg til katastrofer, fantes det dimensjoner for katastrofer som har forsvunnet. Menneskene levde i stadig og altomfattende frykt. Det var frykten for en rekke overnaturlige fenomener som var spesielt, men ikke utelukkende, knyttet til mørket. Det var redselen for trolldom, nisser, tusser og troll og demoner, og ikke minst redselen for mørkets fyrste – djevelen – og hans agenter på jorda, kristendommens fiender (jødene, muselmanene, kjettere og konvertitter) og

kvinner. På den andre siden var heller ikke dommedagen noe å se fram til.⁴ Overnaturlige dimensjoner ble også trukket inn som årsaksforklaringer for katastrofene.

I moderne tid har en betydelig del av det som menneskene før opplevde som eksistensielle trusler blitt borte. De katastrofale hendelsene er begrenset til relativt få arenaer, og et omfattende, kollektivt nettverk for risikohåndtering tar noe av frykten fra enkeltmenneskene. Dessuten har de religiøse dimensjonene langt på vei forsvunnet. Overnaturlige begrep brukes utelukkende som metaforer, ikke som årsaksforklaringer, for eksempel når brannmannskapet som nærmet seg Scandinavian Star aktenfra i helikopter observerte "veldige ildtunger" som "slo opp fra skroget. Skipet var som et kolossalt, svovelstinkende sjøuhyre."⁵

DEN MODERNE OPPLEVELSEN AV KATASTROFER

Også i tida etter 1945 er et ukjent antall nordmenn blitt berørt av en del større katastrofer, og disse har kostet flere tusen menneskeliv. Bare i den drøye tredveårsperioden fra 1970 til november 2001 er det dokumentert 80 storulykker med et samlet antall omkomne på 1 174, og i tiåret mellom 1994 og 2004 sogar 38 katastrofer med totalt 689 omkomne.⁶ Flest nordmenn omkom i brannen på Scandinavian Star i 1990, der 158 mennesker døde,⁷ blant disse 136 nordmenn, etterfulgt av Alexander L. Kielland-kantringen i 1980, der 123 nordmenn døde,⁸ forliset av hurtigbåten Sleipner i 1999, der 85 personer omkom, og flodbølgekatastrofen i Sør-Asia, der 84 nordmenn døde. Det har også inntruffet flere storulykker på Svalbard, blant annet katastrofen der flest mennesker omkom samtidig i Norge. 141 russere og ukrainere døde da et russisk jettfly styrtet ved Operafjellet i 1996.

I norsk forskning har disse store katastrofene blitt omtalt spesielt innenfor tre fag. Krisepsykiatrien og -psykologien har vært opptatt av henholdsvis de psykiatriske og psykologiske virkningene katastrofene har hatt for enkeltmenneskene og menneskegrupper.⁹ Dessuten har samfunnsvitenskapelig forskning sett særlig på katastrofenes samfunns- og transportøkonomiske følger.¹⁰ Innenfor norsk kultur- og mentalitetshistorie har opplevelsen av katastrofer ikke vært omtalt.¹¹

Når jeg nå vil ta for meg hvordan moderne mennesker opplevde katastrofer, vil jeg gi eksempler fra dokumenter som har oppstått i etterkant av de ovennevnte katastrofene, der først og fremst (etniske) nordmenns opplevelser kom på trykk. Jeg har supplert de norske kildene med tilgjengelig materiale fra amerikanske og tyske beskrivelser av katastrofeopplevelser, der jeg følte et behov for å få på plass noe som manglet etter gjennomgangen av det norske materialet.

For å si det først som sist: Moderne nordmenns opplevelser av katastrofer er i all hovedsak preget av to elementer. For det første utfordrer katastrofen de menneskelige sansene på en særegen måte som overstiger de hverdagslige opplevelsene av tid og rom. Samtidig – og for det andre – opplever menneskene at deres handlingsmuligheter begrenses dramatisk. Dette gjelder særlig med henblikk på å hindre at en selv eller ens nærmeste blir skadet eller dør.

DE SIVILISATORISKE SKILLELINJENE

En opplevelse som muligens er annerledes for moderne mennesker enn for mennesker før i tida, har å gjøre med at den moderne trygghetsopplevelsen for en god del skyldes den høyere grad av naturbeherskelse. Ved hjelp av et teknisk-vitenskapelig apparat kan naturkreftene temmes. Naturkatastrofer som vulkanutbrudd, jordskjelv, flodkatastrofer og taifuner inntreffer imidlertid med en slik styrke at de bryter gjennom alle menneskeskapte skiller og grenser, og berører hele kroppen. Dette er en dobbel erfaring av at både de sivilisatoriske og kroppslige grensene mot omverdenen brytes ned. Både den egne kroppen angripes, men også sivilisasjonens voller mot den ytre naturen: klær, transportmidler (biler, fly, skip), hus, bygninger, byer, diker. Til slutt blir kroppen selv scenen der naturkreftene utfolder og bolttrer seg.

Det moderne mennesket blir så å si transportert gjennom tida, tilbake til en slags utilstand der elementene uhemmet kan virke inn på kroppen. Spesielt ild og vann har en energi som overstiger fantasien. I granskningsutvalgets rapport etter Scandinavian Star-ulykken het det for eksempel at "vitner har beskrevet det som en ildkule som fór gjennom tverrkorridoren"¹². Og mange som har overlevd flomkatastrofer har beskrevet hvor raskt vannets kraft utmutter et menneske. På denne måten beskrev en turist påkjenningen ved vannets horisontale bevegelser under tsunamien. "Jeg hadde vannet rundt beina hele tida og løp som en gal. Da havet slo over meg var jeg dødssliten, men tviholdt meg fast i det jeg fant. Da neste bølge kom, klamret jeg meg livredd fast i fjellet."¹³ Når kreftene er uttømt blir mennesker og døde menneskekropper sugd ut av vannet, som under flodbølgekatastrofen i Det indiske havet 2004.¹⁴

Muligens enda verre enn den horisontale, er vannets vertikale bevegelser. Ved kantringer og forlis oppstår et dragsug, som kan trekke menneskene ned. Overlevende fra Sleipner-forliset beskrev at det boblet i vannet, og at de måtte kave seg til overflaten, mot kreftene som trakk dem nedover. Vannets kraft gjør seg også merkbar når det trenger inn i sko og klær, vårt ytre skall rundt kroppen, som i sin tur trekker den forliste ned under vannet.¹⁵ Ved siden av bevegelsene i vannet kan det være kulden som sliter ut menneskene. Ved forlis og skipskatastrofer opplever mange å måtte hoppe ut i det iskalde vannet. Påkjenningen er enorm. Til å begynne med har du krefter til å holde deg fast ved vrakdele eller et stykke bagasje. Men i løpet av kort tid blir du sterkt redusert og kreftene svinner. (En ung dame var så forfrossen etter å ha drevet i sjøen etter Sleipnerforliset at hun måtte bite seg fast i et redningstau for å bli dratt inn.¹⁶) Derne mister en talevnen. Og til slutt opplever du hypotermi, nedkjøling, grepet løsner, og du blir bevisstløs.

SANSENE UTFORDRES OG HANDLINGSMULIGHETENE BEGRENSES

Under en katastrofe kan berørte oppleve at grunnleggende antakelser som de har om verden blir rystet, først og fremst at verden er (forholdsvis) velvillig, kontrollerbar, meningsfull og rettferdig.¹⁷ Tid, rom og sosiale relasjoner utgjør de tre kategoriene som konstituerer enhver situasjon, og derfor synes det formålstjenlig å bruke nettopp disse kategoriene for å beskrive moderne menneskers opplevelse av katastrofer.

ROM

Møtet med de løsslupne elementene forstyrrer menneskets vanlige opplevelse av rommet. Det er kanskje særlig tre fenomener som har med opplevelsen av rommet under en katastrofe å gjøre. Det første av disse er at mennesker mister orienteringen. Hvor er oppe og nede, foran og bak? Under brannkatastrofer fortetter røyken luften, så den etter hvert blir ugjennomtrengelig for lyset, og gjør orienteringen umulig. En av dem som opplevde brannen på Scandianvian Star fortalte:

Det var fullt av folk som strømmet ut fra korridorene. Røyken hadde tetnet til, og det var knapt mulig å se en hånd for seg. Jeg ropte på Heidi, men måtte til slutt snu og gå tilbake. Jeg snublet over en liten gutt som hadde besvimt og bar ham til trappen. En mann i underbukser kom ut og var helt i svime. Han gikk rett i veggen.¹⁸

Under hardt vær kan tunge regnbyger og sterk vind utviske forskjellene mellom vann og luft, himmel og hav. Spesielle forhold kan forvanske orienteringen, som for eksempel under Sleipner-grunnstøtingen. "Vestavind og tøff sjø fra Nordsjøen går rett i fjell langs havstykket. Strømsjø på grunn av tidevannsforskjeller, og bølgene som blir slått tilbake fra fjellet, gjør at sjøen kommer fra «alle kanter»."¹⁹

Det andre fenomenet, som en kan finne mange vitnemål om, er at katastrofer innebærer uorden i rommet. Rette linjer og vinkler blir ødelagt, parallelle linjer og strømlinjeformer forstyrres, som for eksempel da to tog kolliderte ved Åsta og lå "som krøllet matpapir nedi grøfta"²⁰, eller da flodbølgen i Sør-Asia i 2004 fanget, kvernet og moste "hus, trær, biler, asfalt og sand"²¹. Da hurtigbåten Sleipner gikk på et skjær ble det elegante skroget revet opp og omformet til skarpe kanter av metall. De overlevende beskrev at i etterkant av grunnstøtingen ble de vann- og loddrette flatene skeive og forskjøvet seg i ekstrem grad i forhold til det normale. "Folk hang i rekkverket bak salongen, loddrett eller vannrett, det oppstod virvak av bein og armer og folk skrek. Flaggstangen lå vannrett da båten fór under," forklarte en av de overlevende etter Sleipnerforliset.²² Glatte vegger fikk bulker, sprakk og brakk. Store deler av skroget rev av. "Båten «skrudde» rundt skjæret – i en jevn glidende bevegelse. Vitnet så fremover og ned, og observerte at et veldig flak av skutesiden, fra baugen og akterover, ble åpnet slik at han så langskipspartene i flaket. Det var som båten ble åpnet med en svær boksåpner."²³ Likedan var det under en flystyrt, ifølge en journalist som intervjuet en av de overlevende: "Da flyet letter, hører han et dumpt smell. Det kjennes et rykk gjennom hele flyet. Det knirker og kverner. Takplatene begynner å få sprekker, veldig sakte. De faller ned i klumper. Han ser blankt metall og armtykke, fargete kabler."²⁴

Videre er det typisk at gjenstander ikke er på sine tilvante plasser, men skaper uorden. Under forlis svømmer de overlevende blant vrakgods, ved flodkatastrofer er vannet blandet med for eksempel gjørme, sand, jord, kloakk og søppel, biler, kjøleskap, minibarer og planter. Stranden som ble rammet av flodbølgen i Sør-Asia så ut som en "krigsarena"²⁵. Ved styrtende fly kastes utstyr og andre gjenstander gjennom kabinen. Ting blir tilsynelatende vektløse. En typisk situasjon beskriver stormforskeren Jeffrey M. Masters, som fløy inn i en tropisk virvelvind:

A colossal 45 mph updraft seizes the airplane. A shower of loose gear flies through the cabin as the airplane lurches violently. [...] A second massive jolt rocks the aircraft. Gear loosened by the previous turbulence flies about the inside of the aircraft, bouncing off walls, ceiling, and crew members. Next to Terry Schriker, our 200-pound life raft breaks loose and hurtles into the ceiling. Neil Rain fends off screwdrivers, wrenches, and his airborne toolbox with his arms. The locked drawers in the galley rip open, and a cooler loaded with soft drink cans explodes into the air, showering Alan Goldstein with ice and 12-ounce cans. Hugh Willoughby watches as invisible fingers pry loose his portable computer from its mounting, and hurl it into the ceiling, ripping a gash in the tough ceiling fabric. At the radar station, Peter Dodge shields himself and the Barbados reporter from two flying briefcases. Next to them, Bob Burpee grabs two airborne boxes of computer tapes, but has no more hands to grab a third box of tapes that smashes against the ceiling, sending the tapes caroming through the cabin.²⁶

Når det gjelder uorden, er det en spesielt utfordrende opplevelse å se mennesker på uvanlige steder i rommet. En journalist gjenfortalte følgende som en overlevende – herr Linke - i en flystyrt hadde beskrevet for ham: "Et eller annet drar i ham, så står flyet stille. Bak ham prøver en flyvertinne å åpne en dør. Hun klarer det ikke. Først nå legger Linke merke til at maskinen ligger på sida, på døra. Han ser opp: Elleve rader over ham henger passasjerer hjelpeløst i selene sine."²⁷

Det tredje fenomenet er at ikke bare rommets orden er forstyrret, selve størrelsen på rommet oppleves forandret. Under kantringer og forlis blir rommet tilsynelatende uendelig stort. Selv om en befinner seg i et relativt trangt sund, kan det virke som om en befinner seg midt uti Atlanterhavet.²⁸ Og ødeleggelsene etter flodbølgekatastrofen førte til at en av de overlevende sa: "Jeg følte meg så fryktelig liten, mens alt rundt meg var så voldsomt og stort."²⁹

Omvendt kan rommet plutselig bli for lite og vise seg å være en dødsfelle. Dette opplevde en av de overlevende under flodbølgekatastrofen:

Vi var 20 til 40 mennesker innesperret i ei dødsfelle på mellom 20 og 30 kvadratmeter. Så slo bølgen mot baderomsvinduet. Vannet fosset inn. Det var som i en film. Vannet steg, og idet jeg tenkte at 'nå skal jeg dø', ga veggen bak oss etter. Alle ble spylt ut av rommet.³⁰

Likedan kan det være skjebnesvangert å være innesperret i et lite rom under brannkatastrofer. Menneskene som satt innestengt i lugarene på Scandinavian Star opplevde hvordan svart, giftig røyk strømmet inn gjennom ventilasjonsanlegget og forvandlet rommet til et gasskammer.³¹ En overlevende etter en helikopterstyrt fortalte det følgende:

Heten blusset opp og fortærte alt. Flammene var som digre ildtunger som slikket på veggene og menneskene. Jeg kunne ikke høre skrikene deres, men det er sikkert at de skrek. Alle ville de til døra, som var stengt igjen med store stålstenger. Det var

umulig å åpne den fordi vraket lå på nettopp denne siden. De kastet seg mot kuøyne og skrapte på dem med fingrene sine. De ville vekke fra flammene, ut. Det fantes ingen utgang, ingen vei ut, ingen redning. Dette var slutten. Brannen [...] raste gjennom rommet, som i en håndvending ble surret sammen til et ørlite punkt.³²

Det fjerde og siste fenomenet kan sees i at mennesket opplever å bevege seg på uvante måter i rommet. Til sjøs forstyrer grov sjø med store bølger balansefølelsen, slik at rommets stabilitet oppløses. En mister fotfestet, sklir om bord og havner muligens til slutt i sjøen. Og ved flystyrt opplever menneskene at rommet, som en stort sett bare beveger seg i to dimensjoner i, får sin tredje dimensjon betydelig utvidet. Det forekommer så godt som aldri at mennesker overlever styrt fra store høyder. Fallskjermer- og strikkhoppere, som opplever fritt fall fra store høyder, vitner om at det skjer en enorm akselerering. Jorda skyter raskt mot den fallende, når tyngdekraften virker uhemmet inn på kroppen. En stuper i det tredimensjonale rom. Kiling i magen og en kvalmefølelse setter inn.

Tid

Også opplevelsen av den andre grunnleggende dimensjonen i menneskets liv, tiden, manipuleres og forvrenges ettertrykkelig under katastrofer. Gabriel García Márquez beskriver dette i romanen "Relato de un naufrago" (En forlistes rapport) der Velasco, som nettopp har reddet seg på en flåte etter et forlis, sier det følgende.

Klokka var elleve tretti, da Luis Refingo hadde spurt meg hvor mye den var. Da var vi fortsatt på krysseren. Klokka elleve femti så jeg på klokka igjen, og katastrofen hadde ikke inntruffet ennå. Da jeg hadde kavet meg opp på flåten og så på klokka, var den nøyaktig 12.00. Det var som om alt hadde hendt for lenge siden. Men i virkelighet var det bare gått ti minutt siden jeg hadde stått på krysserens akterdekk og sett på uret.³³

Romanskildringen har sitt motstykke i virkeligheten, som en kan se ut fra de følgende tre eksemplene. Det er på sin plass å understreke at disse handler om tida før, under og etter selve ulykkestidspunktet. Først blir tida strukket i forkant av en katastrofe. Før grunnstøtingen av hurtigbåten Slepner ble det "lange sekunder"³⁴ mellom observasjonen av faren og katastrofen. I filmer er slike skrekkøyeblikk ofte dramatisert ved lange skrik eller overganger til sakte film. Dernest forandrer tidsfølelsen seg også under selve katastrofen, dersom en kan stole på for eksempel et av vitneutsagn i forbindelse med den offentlige utredningen av Slepner-forliset:

Han så på klokken, den var 19:15. Stemningen om bord var svært rolig. Det ristet i skroget som hadde litt styrbord slagside, men vitnet trodde det hele skulle gå bra. [...] Fartøyet falt etter hvert mye mot styrbord, på det meste 20-25 grader, og passasjerene flyttet til babord. En dame holdt seg i et bord på babord side bakerst, og da båten ristet, var vitnet redd for at bordet hun holdt seg i skulle knekke. Han bad henne sitte på kneet hans. Hun etterlyste helikopteret og sa det måtte ha gått en evighet. Da var klokken fortsatt bare 19:27-19:28.³⁵

Til slutt er det også tida etter selve hendelsen som oppleves som lenger enn vanlig. En av de overlevende etter flodbølgekatastrofen

fortalte:

Hotelleieren løp rundt i sjokk. Kona hans lå i vannmassene der resepsjonen hadde vært. Barn ble båret livløse opp fra vannet, og overalt var det sårede og døde mennesker. [...] Det føltes som om jeg hadde lett i en evighet.³⁶

SOSIALE RELASJONER

Ved siden av rom og tid er sosiale relasjoner den tredje dimensjon som definerer enhver situasjon. Hvordan forandres så moderne menneskers opplevelse av de menneskelige, sosiale strukturene under møtet med elementene? De menneskelige reaksjonene under en katastrofe kan variere. En av de overlevende etter Slepner-forliset fortalte at det var en kamp for å komme seg til overflaten.

Jeg kjente flere som rev og slet i redningsvesten og i klærne mine. Det var knuffing og febrilsk arm- og benbruk. Folk hadde panikk. [...] Noen i livbåtene hørte på det uten å kunne gjøre noe med det.³⁷ Og i en vitneforklaring etter samme forlis står det skrevet: "Da han kom opp, var det som om folk klatret på ham. Han valgte å flyte bort fra klyngen av folk."³⁸

Panikk og sosial anomie er imidlertid ikke de mest vanlige reaksjonene blant mennesker i katastrofesituasjoner, dersom en kan sette sin lit til tverrfaglig amerikansk katastrofeforskning. Ifølge en undersøkelse som den amerikanske psykologforeningen har gjennomført er det bare en av sju som bryter ut i panikk.³⁹ Tvert i mot er massiv altruisme, medmenneskelighet, tilpasningsdyktighet og improvisasjonsevne typiske menneskelige trekk som viser seg ved katastrofer.⁴⁰ Mange overlevende rapporterer om spontan samhold og solidaritet blant ofrene, og ikke om konkurranse og anomie. En journalist gjenga følgende fra et intervju med en overlevende – herr Hennecke - etter en flystyrt.

Fra to meters høyde plumpet han ned i gjørma. Han robbet gjennom søla, sjangler framover, til han støter på andre passasjerer. De står der hjelpeløst, klamrer seg til hverandre. Også Hennecke griper fremmede hender, helt «instinktivt».⁴¹

Påstanden om at altruistisk og nokså rasjonell atferd er temmelig vanlig, kan overraske fordi under katastrofene utfordres sansene av menneskets sårbarhet og død. Avrevne armer, bein og hoder, store, åpne sår ned til beinet, fossende blod og forkullede lik er ikke uvanlige synsinntrykk.⁴² Men langt de fleste forholder seg rolige, nærmest rasjonelle og går over i en slags autopilot. "Ingen skrek. Jeg var helt rolig. Jeg følte meg helt trygg på setet mitt",⁴³ fortalte en av de overlevende etter en flystyrt, en annen ytret: "Jumboen krasjer i et myrområde noen kilometer ved siden av lufthavnen. [...] Bagasjestykker flyr omkring, det kommer ingen lyder fra passasjerene og heller ikke fra cockpiten."⁴⁴ Og i granskingsdokumentene etter Slepner-katastrofen, som er basert på intervjuer med alle overlevende, heter det:

Det var forbausende rolig blant passasjerene. Man spurte hva som var skjedd, men det var veldig rolig, ingen hadde panikk der og da. [...] Så ble det mørkt, da hjelpemotoren stoppet. Etter ett minutt startet nødaggregatet, og lyset kom tilbake.

En av passasjerene sa at man måtte ta på redningsvester. Vitnet gjentok dette og la til «dette går helt sikkert bra».⁴⁵

Den eksistensielle optimismen – en bevissthet hos den berørte om å komme uskadd fra katastrofen – som sitatets siste setning vitner om, er også en gjenganger i beretninger om katastrofeopplevelser. Her er bare et eksempel på dette:

59 mennesker døde ved styrten. Hennecke sier han hadde ikke følte seg redd, han bare fornemmet «en liten spenning». Det ligger også litt stolthet i hans smil. Han har erfart hvordan et menneske kan fungere når det gjelder livet. «Selvbergingsdriften lar deg handle som en computer. Jeg tenkte hele tiden bare: Jeg overlever dette.»⁴⁶

Det er mulig at optimismen utgjør en første fase i et antropologisk opplevelsesmønster i forbindelse med katastrofer. Dette begynner med fortrengeing av faren, utvikler seg til en økende redsel og munner ut i den endelige fullstendige erkjennelsen av at det ikke finnes noen utvei. På Titanic foregikk denne utviklingen i sakte film. Først var det ingen som ville tro at det kunne ha hendt noe alvorlig. Kortspillene fortsatte i røykesalongen, noen spilte fotball med isklumper på dekk. Så demret den virkelige faren, skipet ble evakuert og signalraketter avfyrt. Til slutt visste alle, som det ikke var plass til i redningsbåtene, at enden var nær og at det ikke fantes noen utvei.⁴⁷

KATASTROFEOPPLEVELSENE, MENTALITETS- OG KULTURHISTORIE

I dette bidraget til mentalitets- og kulturhistorien har jeg forsøkt å nærme meg en beskrivelse og analyse av hvordan mennesker opplevde og opplever katastrofer. Mens opplevelsene før var knyttet til overnaturlige fenomener, er moderne menneskers opplevelse av katastrofer verdslig og avmystifisert. Hvordan kan en så beskrive denne moderne opplevelsen? Opplevelsen av tid og rom kan forandres dramatisk under en katastrofe. Dette gjelder ikke i samme grad for de sosiale relasjonene. Panikk og anomie – som skjønnlitteraturen, radio, film og mediene suggererer er de typiske menneskelige reaksjonene – er ikke det overlevende flest opplever. Dersom det kan være tale om en dramatisk forandring av hvordan de sosiale relasjonene oppleves, er det snarere en forandring i positiv retning. Det vil si menneskene opptrer rasjonelt og opplever massiv altruisme, medmenneskelighet, tilpasningsdyktighet. Tanken på seg selv og omtanke for andre går hånd i hånd.

Noter:

- 1 En varm takk til Synne Stavheim og Inger Fehn som har lest og kommentert tidligere utkast av essayet!
- 2 Böhme 2000.
- 3 Lindegren 1980.
- 4 Delumeau 1985.
- 5 Lindstedt 1991: 93.
- 6 Jersin 2003, store ulykker defineres her som ulykker med minst fem omkomne, store materielle skader eller store miljøskader. Det er i hovedsak fokusert på det første kriteriet, men det gis også oversikt over branner og eksplosjonsulykker med større materielle skader i samme tidsrom, foruten større forurensningsulykker. Sklet 2006.
- 7 I tillegg kommer et ufødt barn i en høygravid kvinnes mave og en mann som døde to uker etter brannen av skadene han pådro seg. Ferjen oppholdt seg utenfor norsk territorium i internasjonalt farvann.
- 8 Benum 2005: 56, oppgir antall omkomne med 136. Muligens er dette en forveksling med antall døde etter Scandinavian Star-brannen.
- 9 Weisæth 2005. Thuen & Singhammer 2003.
- 10 Jersin 2003; Sklet 2006.
- 11 Jf. Sogner 1995: 347-359.
- 12 Lindstedt 1991: 91.
- 13 Ringheim & Thomassen 2005: 32.
- 14 Ringheim & Thomassen 2005: 212 f.
- 15 NOU 2000: 529.
- 16 NOU 2000: 575.
- 17 Janoff-Bulman 1985.
- 18 Lindstedt 1991: 90.
- 19 *Verdens Gang*, 27.11.1999.
- 20 Kallevik 2004: 13.
- 21 Ringheim & Thomassen 2005.
- 22 Særskilt vedlegg til NOU 2000: 31. Hurtigbåten MS Sleipners forlis 26. november 1999. Sentrale underlagsdokumenter, Oslo: 2000: 529.
- 23 NOU 2000: 528.
- 24 Jörg Burger, Wieder am Boden. *Die Zeit*, 20. august 2001.
- 25 Ringheim & Thomassen 2005: 57.

- 26 Masters 2007. En av de profesjonelle gruppene som jevnlig rapporterer om opplevelser knyttet til luften som bærer eller brister, er orkanforskere og -observatørene. Forskerne flyr med propell-drevne fly inn i tropiske skyumpers øye.
- 27 Burger 2001.
- 28 *Rogalands avis*, 15. mai 2000.
- 29 Ringheim, & Thomassen 2005: 212 f.
- 30 Ringheim, & Thomassen 2005: 141.
- 31 Lindstedt 1991: 93.
- 32 Groschupf 1997.
- 33 Márquez 1980: 48.
- 34 NOU 2000: 526.
- 35 NOU 2000: 573 f.
- 36 Ringheim & Thomassen 2005: 212 f.
- 37 *Verdens Gang*, 28.11.1999.
- 38 NOU 2000 593.
- 39 Clarke 2002.
- 40 Clarke 2002.
- 41 Burger 2001.
- 42 Den amerikanske psykologen Ronnie Janoff-Bulman (1985) har påstått at mennesker som blir berørt av en katastrofe opplever at deres mest grunnleggende erfaringer om seg selv blir rystet. Selve kjernen i denne erfaringen er, i følge henne, en påstått opplevelse av usårbarhet. Det er vanskelig å se at flertallet av voksne mennesker skal ha en erfaring av å ikke kunne bli fysisk skadet. Jf. også *New York Times*, 26. november 1985.
- 43 Burger 2001.
- 44 Burger 2001.
- 45 NOU 2000: 548.
- 46 Burger 2001.
- 47 <http://de.wikipedia.org/wiki/Titanic>.

Litteratur:

- Benum, Edgeir(2005), Overflod og fremtidsfrykt: 1970-1997, i *Aschehougs Norgeshistorie*, red. Knut Helle m.fl. Oslo: Aschehoug, 2005.
- Böhme, Hartmut (2000), Anthropologie der Vier Elemente, i Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik (red.), *Wasser*. Köln 2000: s. 17-38.
- Burger, Jörg (2001), Wieder am Boden. *Die Zeit*, 20. august 2001.
- Clarke, Lee (2002), Panic: Myth or reality? I: Contextmagazine; 1; 3.
- Delumeau, Jean (1985), *Angst im Abendland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14. bis 18. Jahrhunderts*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Groschupf, Johannes (1997), Am Tag, als ich vom Himmel fiel - ein Bericht. *Die Zeit*, 8. august 1997.
- Janoff-Bulman, Ronnie (1985), The Aftermath of Victimization: Rebuilding Shattered Assumptions, i Charles R. Figley (red.), *Trauma and its Wake. The Study and Treatment of Post-Traumatic Stress Disorder*, New York: Brunner/Mazel, s. 15-35.
- Jersin, Erik (2003), *Storulykker i Norge 1970-2001*, Trondheim: SINTEF Teknologiledelse, Sikkerhet og pålitelighet, 3. utgave, 2003.
- Kallevik, Svein Arthur (2004), *Journalistikk i krise? Om krisejournalistikk og krisereaksjoner*, Kristiansand: IJ-forlaget.
- Lindegren, Jan (1980), *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620-1640*, Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Lindstedt, Gunnar (1991), *Den siste reisen. En beretning om mennesker og 'Scandinavian Star'-katastrofen*, Oslo: Tiden Norsk Forlag.
- Márquez, Gabriel García (1980), *Bericht eines Schiffbrüchigen*, Frank-

- furt a.M.: Fischer, 1980.
- Masters, Jeff (2007) *Hunting Hugo*, <http://www.wunderground.com/hurricane/hugo4.asp> (dato 27. juli 2007).
- Ringheim, Gunnar & Carsten Thomassen (red.) (2005), *Bølgen som traff oss alle. Tsunamien 26. desember 2004. Tragedien som rystet verden*, Oslo: Boksenteret Erik Pettersen.
- Sklet, Snorre (2006), Storulykker i Norge de siste 20 årene, i Stian Lydersen (red.), *Fra flis i fingeren til ragnarok. Tjue historier om sikkerhet*, Trondheim: Tapir, 2006: 133-161.
- Sogner, Sølvi (1995), History of Mentalities – History of Culture, i William Hubbard m. fl., *Making a Historical Culture: Historiography in Norway*, Oslo: Universitetsforlaget/ Scandinavian University Press, s. 347-359.
- NOU (2000), *Særskilt vedlegg til NOU 2000: 31. Hurtigbåten MS Sleipners forlis 26. november 1999. Sentrale underlagsdokumenter*, Oslo.
- Weisæth, Lars (2005), Kollektiv traumatisk stress: kriser, katastrofer, krig, i Ekman, R. & B. Arnetz (red.), *Stress. Individuen, samhället, organisationen, molekyler*, Stockholm: Liber, s. 316-341.
- Thuen, Frode & John Singhammer (2003), *Evaluering av den helsefaglige oppfølgingen etter togulykken på Åsta*, Bergen: HEMIL-senteret.

Annet:

- <http://de.wikipedia.org/wiki/Titanic>.
- New York Times*, 26. november 1985.
- Rogalands avis*, 15. mai 2000.
- Verdens Gang*, 27.11.1999, 28.11.1999.

Caesar:

mannen, soldaten og politiker

Antikkhistorie blir av mange i dag sett på som foreldet og lite aktuelt. Julius Caesar var en meget viktig og markant skikkelse, da Roma i hans samtid opplevde svært turbulente tider. Denne artikkelen vil vise at Caesars virke og skrifter har hatt, og fortsatt har, stor aktualitet. Caesar var dessuten en svært fargerik og interessant person. Han var en stor hærfører og kløktig politiker. Mer ukjent er deler av hans privatliv. Caesar var foruten å være veldig forfengelig også innehaver av en svært liberal seksualmoral.

 Torstein Torgner, Cand. Philol. UiO

Caesar må uten tvil være en av de personer som har overlevd historiens glemsel best. Sammen med Jesus er han vel også den antikke person som fortsatt fenger mest interesse.¹ I Roma er han den dag i dag en folkehelt. Fortsatt blir hans statue og kremeringsplass overstrødd med blomster og lys på hans dødsdag. Hans navn lever enda videre i de fleste europeiske språk, bl.a. vårt eget, med tittelen keiser, som er direkte avledet av Caesars navn, tilsvarende for eksempel russisk tsar.

Caesar bidro selv med to verk som er bevart, om krigen mot gallerne, og om den påfølgende borgerkrigen han førte mot det romerske senatet og sin rival (og tidligere svigersønn) Pompeius. Disse verkene er i tillegg til å være grunnleggende pensum i latin på grunn av sitt enkle men gode språk, også de definitivt beste kildene vi har om romerhæren i senrepublikansk tid. De er også en uvurderlig kilde til de politiske omveltningene som skaket Romerriket på denne tiden. En tid der riket ble omformet til det keiserriket som la grunnlaget for hele den vestlige sivilisasjon. I tillegg er det bevart to biografier om Caesars liv. Den ene skrevet av Gaius Svetonius Tranquilius, vanligvis omtalt som Sveton. Han levde ca 69-140 e. Kr, og virket en stund som sekretær for keiser Hadrian. Han hadde således trolig tilgang på informasjon om Caesars liv som senere er gått tapt. Plutarcos, vanligvis forkortet til Plutark,

skrev også rundt hundre år e. Kr. Han skrev mange biografier om kjente grekere og romere, gjerne med en sammenligning. I Caesars tilfelle var sammenligningen naturlig nok med Alexander den store. Vi vet derimot ikke så mye om hvilke kilder Plutark baserte seg på. Disse to Caesarbiografiene er riktignok skrevet rundt to hundre år etter hans død, men er allikevel gode supplement for å bli kjent med personen Caesar. Særlig fordi disse beskriver mer hans karakter og også mindre sympatiske sider enn det han selv ville trekke frem. Til sammen er kildemengden om Caesar derfor bedre enn for de fleste antikke personer, selv om både Sveton og Plutark neppe kan regnes som svært pålitelige.

CAESARS OPPVEKST OG HANS VEI TIL MAKTEN

Caesar ble rundt år 100 f. Kr, født inn i en av Romas mest fornemme familier, den Julianske, som det riktignok hadde gått nedoverbakke med i de siste hundre årene før hans fødsel. Etter god romersk navnetradisjon fikk han tre navn Fornavnet Gaius, som var ett av atten romerske guttenavn, familienavnet Julius, som viste at han var fra den Julianske slekt, og Caesar som var tilnavnet til hans del av familien. Slike tilnavn ble gjerne gitt for å skille de forskjellige deler av familien fra hverandre. Ettersom familiene ble store, fikk vedkommende gjerne et slikt tilnavn på bakgrunn av en

egenskap man så hos den enkelte. Deretter gikk også dette navnet i arv, uavhengig av om etterkommerne innehadde den samme egenskapen. Hva navnet Caesar egentlig betyr er uvisst, og det har vært lansert flere fantasifulle teorier. En er at det betyr "den hårete". En annen er at Caesar er punisk (kartagensk) for elefant, og at en av hans forfedre i en av punerkrigene (krigene Roma førte mot Kartago i det tredje og andre århundret før Kr.) hadde drept en av fiendens stridsefanter og således fått tilnavnet, nærmest som "elefantdreperen".

Caesar gikk den vanlige embetsstigen til de høyeste embeter i Roma. Da han var ung var Romerriket inne i en svært turbulent tid, med rivaliseringen mellom hærførerne Sulla og Marius, som var Caesars inngifte onkel. Sulla seiret i denne striden, inntok Roma med sine legionærer og innførte et regime preget av terror. Caesar som jo var i nær slekt med Marius overlevde dette bare med nød og neppe, på grunn av sin unge alder og det at hans evner skal ha imponert *dictatoren*, slik at han gikk til det for ham å være uvanlige skritt å innvilge Caesar grid.

For Caesar som for alle unge menn i den romerske overklasse var embetsstigen uløselig knyttet til langvarig militærtjeneste. Han tjenestegjorde i de romerske legioner, først i Lilleasia deretter i Vest-Spania. Hans store ambisjoner beskrives godt i Sveton:

Han [...] fikk der [i Cades, i dag Cadiz] ved Herkules-tempelet øye på en statue av Alexander den Store. Han trakk da et dypt sukk og det var som om han ergret seg over sitt eget orkesløse liv fordi han ennå ikke hadde utført noen minneverdig dåd enda Alexander ikke var eldre da han hadde underlagt seg hele verden.²

Caesar vendte så tilbake til Roma, hvor han først ble valgt til Romas yppersteprest, *Pontifex Maximus* (en tittel som senere fulgte med keiserverdigheten og senere ble overtatt av paven, som bruker tittelen den dag i dag), og deretter nådde det høyeste embetet i den romerske republikken, som en av to *Consuler* for året 59 f. Kr. Den andre som hadde konsulembetet sammen med Caesar, Bibulus, fikk smertelig erfare Caesars egenrådighet, blant annet ved at Caesar lot ham jage vekk fra Forum med våpenmakt da han protesterte på et lovforslag Caesar gikk inn for. Etter dette våget ikke Bibulus seg ut, og Caesar styrte ut året etter sitt eget skjønn. I Roma var det vanlig at året fikk navn etter de to sittende konsuler (i dette tilfellet ville det bli Caesars og Bibulus år), men folk sa spøkefullt at "det hendte under Julius og Caesars konsulat".³

Etter konsulåret var omme, fikk Caesar tildelt områder i dagens Nord-Italia, kysten av Kroatia og ikke minst Provence som han skulle forvalte som *Proconsul*. Områdene nord for Provence var fortsatt ikke under romersk kontroll. Det var i disse områdene Caesar skulle starte sin gallerkrig.

KRIGEREN

Caesar innledet krigen mot gallerne nord for den romerske provinsen kort tid etter at han hadde overtatt sin provins. Denne krigen kom til å vare i åtte år og førte til at områdene som tilsvarer dagens Frankrike, Belgia og Nederland ble lagt inn under Romerriket. Caesars legioner var også på felttog til England og Germania, uten

at de fikk forfeste her. Som militær leder har Caesar vunnet seg et navn blant de aller største i verdenshistorien, og nevnes i samme åndedrag som Alexander og Napoleon. Caesar forsto til det fulle å nyttegjøre seg sine formasjoner og ikke minst holde dem forsynt. Han viste også stor dyktighet politisk, ved å spille de galliske stammene opp mot hverandre med en blanding av pisk og gulrot som viste seg svært effektiv for erobringen. Caesar visste også å improvisere når det trengtes for enten å redde legionene ut av en krise, forfølge en slagen fiende eller hanskes med et plutselig opprør. Hans nedtegnelser om Gallerkrigen er delt opp i åtte bøker, som beskriver krigshandlingene år for år. De seks første med kamper mot de forskjellige galliske stammene, den syvende om det store galliske opprøret under Vercingetorix, og den åttende (skrevet av en av Caesars høyere offiserer, Alius Hirtus) forteller om opprydning av de siste opprørslommene i Gallia.

En viktig konsekvens av krigen i Gallia, i tillegg til at den førte store områder inn under romersk styre, var at Caesar fikk dannet seg en gjennomprofesjonalisert hær som var ene og alene lojale ovenfor ham. Dette skulle vise seg å være skjebnesvangert for den romerske staten slik den hadde vært organisert til da. Caesar drev hele tiden et politisk spill i Roma samtidig som han førte sine krigere i Gallia. Han hadde her sammensverget seg med to andre innflytelsesrike menn i Roma, Crassius, som var Romas rikeste mann, og Pompeius, som inntil da var den største hærføreren. Disse tre dannet det som ble kalt det første triumvirat (tremannsstyre), og delte makten seg imellom. Crassius søkte å vinne seg feltherrery i Partia, mot romernes erkerivaler i øst, men han manglet Caesars og Pompeius evner som feltherre, og falt ganske fort i et slag og var dermed ute av dansen. Pompeius som satt i Roma mens Caesar vant sine seire i Gallia, ble etter hvert bekymret over Caesars stadig voksende makt, en bekymring han delte med resten av den politiske eliten i Roma. Disse besluttet derfor å innkalle Caesar til Roma "for samtaler", trolig for å stille ham for retten. Caesar kom også til Roma, men han tok hæren med seg. Da han krysset grenselven Rubicon mellom Italia og Gallia hisalpina, som var hans mandatområde visste han at dette ville medføre borgerkrig mot senatet. Det er da Caesars legioner startet kryssingen han skal ha uttalt de berømte ordene "terningen er kastet" eller på latin "*Iacta alea est*". Det ble så utkjempet en borgerkrig over store områder av Romerriket, som førte til Pompeius død og at Caesar satt igjen med enemakt over den romerske verden.

CAESARS KARAKTER

Det er ikke så mye å hente ut av Caesars egne skrifter om hvordan han selv var som person. Det er ikke til å forbauses over, da disse skriftene var partsinnlegg i den pågående rivaliseringen om makten i Roma. Caesar var dessuten dyktig til å konsekvent omtale seg selv i 3. person og dermed gi inntrykk av at dette er skrevet av en nøytral. Dette har senere Asterixtegnerne gjort mye ut av.

Imidlertid sparer ikke Sveton seg for å gi til dels saftige detaljer om Caesars mer menneskelige sider. Caesar var av utseende høy, med blek ansiktsfarge, slanke lemmer og noe fyldig ansikt med store, våkne øyne. Han skal videre ha vært svært så prippen på kroppspneien, så han lot seg omhyggelig klippe og barbere, og lot til og med i følge Sveton rykke ut kroppshår. Vi ser altså at den ambisiøse politiker og store hærfører selv var noe av en jalebukk.

Han skal ha bekymret seg svært over at han etter hvert ble tynnhåret, og gredde derfor håret fremover fra issen for å dekke de stadig større vikene. Her ser vi etter det jeg kan forstå den første historiske dokumenterte hentesveis. Sveton forteller oss også at den laurbærkransen Caesar er blitt så berømt for, som egentlig var et militært hederstegn som viste at en person hadde reddet en annen borgers liv i krig, var hans kjæreste hedersbevisning av dem alle, og han brukte den stadig for å dekke over sin begynnende skallethet.

Som leder av soldater var han modig og sterk, og delte sine soldaters byrder og savn, marsjerte sammen med dem og forventet ikke mer av sine menn en han selv kunne gjøre. Han utsatte seg selv også for stor fare når han skulle samle inn etterretning, da ville han ofte selv forkle seg som galler og selv spionere rundt fiendens leir for å danne seg et nøyaktig bilde av situasjonen. Han må ha vært en svært modig mann og en inspirerende leder for sine legionærer. Caesars *Clementia*, nåde, var en berømt egenskap han hadde, og han var nøye på å vise hvor nådig han var ovenfor sine slagne fiender. Sveton trekker frem et eksempel på hvor snill og human Caesar var fra da han som ung mann på vei til Østen var blitt fanget av pirater, som holdt ham som gissel inntil løsepenger ble utbetalt:

Men selv når det gjaldt å hevne seg var han overbærende av seg; for da han hadde fått tak på sjørøverne som han var blitt tatt til fange av, og under fangenskapet hadde forsikret med ed at han ville korsfeste dem, så lot han dem kvele før korsfestningen.⁴

Vi ser altså at mannen må ha vært riktig nådig og snill (i alle fall etter romersk målestokk). Han lot sine slagne fiender i borgerkrigen som ba om det få grid. Selv om de fleste slik som det sømmet seg gode romere, heller valgte å ta sitt liv enn å motta Caesars nåde. Hans nådighet ble imidlertid ikke opplevd av gallerne som hadde gjort opprør. For eksempel beskriver han selv straffen som ble eburonerne til del for å ha falt legion XIV i ryggen og tilintetgjort den:

[...] Hvis Caesar ville gjøre ende på denne affæren og drepe denne samling forbyterske mennesker, måtte han dele opp hæren i mange avdelinger og føre troppene frem med mellomrom. [...] Caesar sendte bud til nabostatene, og stilte bytte i utsikt hvis de var med på plyndringstokt mot eburonerne. Han ville heller sette gallernes enn legionssoldatenes liv på spill, og samtidig ville han med denne store invasjon straffe eburonerne for den store forbrytelse ved å tilintetgjøre dem totalt.⁵

Vi ser altså at Caesars nåde ble gitt mer når det passet seg slik, og at han ikke gikk av veien for å massakrere en hel stamme som straff.

Caesar skal også hatt en stor seksuell appetitt, og hans lyster var rettet mot begge kjønn. Hans forhold til Kleopatra i Egypt er vel et av verdenshistoriens mest berømte kjærlighetsforhold. Kleopatra var en kløktig ung dame, som forførte den langt eldre Caesar, og fikk ham med på et cruise oppover Nilen, slik at han for en gangs skyld glemte sine legioner og utsatte forfølgelsen av fienden. Dette ble det også et barn av, som ble døpt Cesarion. (som senere Oktavian, den senere keiser Augustus lot drepe i den neste runden borgerkrig etter Caesars død.)

Mindre kjent er imidlertid Caesars appetitt for menn;

Som ung hadde han tjenestegjort i legionene som sloss i Asia, og var her sendt som gestant til kong Nikomedes av Bithynia, og ryktet forteller i følge Sveton at han her hadde prisgitt sitt legeme til kongens vellyst.⁶ Et homoseksuelt forhold var i og for seg ikke så oppsiktsvekkende blant den romerske overklassen, men det som falt dem tungt var det at Caesar hadde hatt den underdanige rollen i dette forholdet. Caesars legionærer visste også å gjøre narr av sin elskede feltherres utskielser i halmen, og da Caesar feiret triumf i Roma brukte legionærene sin talefrihet denne dagen til å synge følgende sanger om Caesar: "*Caesar underkuet Gallia, Nikomedes Caesar selv. Caesar nå triumf skal holde: han fikk Gallia under seg. Ei triumf for Nikomedes som fikk Caesar under seg.*" Men det var ikke nok med det, Caesars erobringer på dette feltet innebefattet også en god del gifte kvinner, og legionærene lot heller ikke dette gå upåaktet hen i triumftoget, og sang følgende vers: "*Bymenn, vøkt nå ektefellen; skallet borkar har vi med. Gull du horte bort i Gallia, fikk du låne her i Rom.*" Hans sans for gifte kvinner ga ham også tilnavnet "alle gifte kvinners mann og alle menns kvinne".⁸

CAESARS DØD

Etter å ha sikret seg enemakten i Roma startet Caesar så et omfattende reformarbeid. Han endret Senatets sammensetning og slapp også til folk fra de nyerobrede områdene, og ga en hel del romersk borgerrett. Han tok også etter hvert tittelen *dictator*, først for noen år, deretter på livstid. Alt dette førte til at han ble meget upopulær blant de høyere klasser i Roma, og det ble etter hvert lagt planer om å myrde ham. Mer enn 60 mann hadde sammensverget seg mot Caesar, og falt til slutt ned på en plan om å myrde ham med dolker under et senatmøte. Dette ble gjennomført den 15. mars 44 f. Kr. Attentatmennene nærmet seg Caesar som om de skulle rådføre seg med ham på vanlig vis, og da de var nærme nok, trakk de sine dolker. Caesar skal da ha utbrutt "men dette er jo vold." Han fikk så tak i en griffel og gjennomboret en av attentatmennenes arm. Da han så innså at motstand var nytteløst skal han i følge Sveton ha dandert togaen over knærne og over hodet for å falle på sømmelig vis. Han ble så stukket 23 ganger uten å gi så mye som et sukk fra seg, selv om enkelte ifølge Sveton mener at han da Brutus kom mot ham med dragen dolk skal ha sagt "også du min sønn", på gresk som var det eneste skikkelige for en stor mann i en slik situasjon. Caesars død kastet så Romerriket ut i en ny runde med borgerkrig. Hans grandnevø og Arving Gaius Oktavianus, senere Augustus, førte krig først mot Caesars attentatmenn, og deretter mot Caesars tidligere general Marcus Antonius. Antonius hadde i mellomtiden hadde slått seg ned i Egypt og innledet et forhold til Kleopatra. Etter å ha sikret enemakten innførte så Oktavian det som i historien er kjent som *principater*. Det romerske keiserdømmet. Dette var basert på at han som arving også overtok Caesars makt og innflytelse og ikke minst kontroll over hæren.

CAESARS BETYDNING FOR HISTORIEN

Som vi har sett innførte Caesar store endringer i romerstaten. Det var hovedsakelig hans verk at keiserdømmet ble innført, noe som hadde stor betydning for Roma og dermed for hele Romerriket. Han endret også forvaltningen, ga mange borgerrett som til da var holdt utenfor, og innsatte folk fra nyerobrede stammer i Senatet. En av de reformer Caesar fikk utført som vi fortsatt merker i dag, er endringen av kalenderen. Tidligere hadde romerne hatt nyttår i

mars, og det var prestenes ansvar å holde orden på året, i forhold til religiøse festivaler. Dette var sklidd helt ut, og Caesar vedtok å innføre en ny kalender med 365 dager, med nyttår 1. januar. (Med små endringer er dette den kalenderen vi fortsatt bruker.) Juli måned er også oppkalt etter ham. Han førte store områder inn under Romerriket, og ettersom disse ble romanisert har det hatt en stor betydning for Vest-Europas utvikling senere. (Det er vanskelig å se for seg Frankrike som keltisk). Ikke minst har Caesar bidratt sterkt til vår forståelse av politiske og militære forhold i den brytningstiden han levde gjennom sine nedtegnelser, som har inspirert og vil fortsette å inspirere mange. Etter mitt syn er Caesars skrifter fortsatt meget interessante og aktuelle, og burde bli lest av flere enn oss spesielt interesserte.

Noter

- 1 Fra 1918-73 er det skrevet 1907 titler på hovedspråk som direkte omhandler Caesars person, og fra 1973 frem til i dag minst det samme antallet. Ørsted (2000), s. 32.
- 2 Sveton, *Divus Iulius* avs. 7.
- 3 Sveton, *Divus Iulius* avs. 20.
- 4 Sveton, *Divus Iulius* avs. 74.
- 5 *Gallerkrigen* 6.34.
- 6 Sveton *Divus Iulius* avs. 2.
- 7 Sveton *Divus Iulius* avs. 49.
- 8 Sveton *Divus Iulius* avs. 51.

Litteratur

Primærlitteraturen om og av Caesar er tilgjengelig på skandinaviske språk.

Caesars *Gallerkrigen* og *Borgerkrigen* samt Svetons *Romerske keisere* og Plutarks *Livsskildringer med sammenligning* finnes i norsk oversettelse utgitt på Torleif Dahls kulturbibliotek, dessuten finnes beskrivelsene av Caesars andre felttog oversatt til dansk under titlene *Cæsar i Afrika* og *Cæsar i Ægypten* av Selskabet til historiske kildekrifters oversættelse.

Av sekundærlitteratur kan særlig nevnes Peter Ørsted (2000): *Gaius Julius Cæsar, politikk og moral i det romerske imperium*, Oslo, som gir et godt innblikk i Caesar og det samfunn han levde i. Det finnes atskillige verker som dekker romerhæren generelt og denne tiden spesielt, men jeg vil særlig trekke frem Kate Gilliver (2002): *Caesars Gallic wars, 58-50 b.C.* Oxford. som gir en god innføring i gallerkrigen med mange bilder og kart. Adrian Goldsworthy har også behandlet personen Caesar i sin nye biografi som kom på norsk i 2006. Denne er etter mitt syn en fantastisk biografi, hvor han på en spennende måte trekker inn moderne forskning om det romerske samfunn generelt for å belyse sider av Caesars liv og virke, samt ikke minst beskrivelsene av Caesars militæroppe- rasjoner. En annen bok av Goldsworthy som må nevnes er: *The Roman army at war*, Oxford 1996, som gir et svært godt bilde av romerhærens oppsetning, enheter, felttog og logistikk.

”Her er qvindfolkende meget drivtigelige” En undersøkelse av kvinners produksjon av salgsvarer i norsk topografisk litteratur

”Her er Qvindfolkene meget drivtigelige, liigesom Mandfolkene, i deres Aande-Arbeider. Paa det hine ei skulle hindres, fra deres Spinde-Rok eller Væve-stole, passe mendene her, om Vinteren, gemenligen Børnene, og rygte Qvæget. [...] Her spindes og væves, i hver Mands hus [...] Ei at have noget, til at sælge, ansees for en Skam.”¹

Maria Halle, masterstudent i historie, UiO

Gerhard Schønning, en av grunnleggerne til *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab*, merket seg de ”drivtigelige” kvinnene i Overhalla i Nord-Trøndelag i 1770-årene. De laget lerreter, vadmel, strømper, smør, ost, andre ”feede Varer” og ”randede Stoffer” som ble solgt på markedene eller til naboer. Et hushold kunne tjene opptil 40 riksdaler bare på lerreter i løpet av et år. Dette må ha vært en betydelig sum på den tiden siden en ku var verdt ca. sju riksdaler.² Produksjonen var så viktig at gjennom vinteren passet mennene barna og dyra, mens kvinnene satt og vedde og spant.³

Schönings observasjoner er å finne i hans verk *Reise som gjennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskrevet*. Dette verket er blitt plassert i sjangeren topografisk litteratur, og eksempler fra den topografiske litteraturen har blitt brukt i undersøkelser om kvinners produksjon av salgsvarer på 1600/1700 tallet. Ingen har derimot gått gjennom den topografiske litteraturen systematisk for å undersøke hvor mye de enkelte forfatterne merket seg og verdsette produksjon for salg blant kvinner. Lokale undersøkelser har vist at kvinners arbeid kunne bidra til husholdsøkonomien gjennom produksjon for salg. I Hedmark på 1700-tallet vokste det frem et spesialisert handelsjordbruk med tekstiler som en av de viktigste salgsvarene.⁴ I Stavanger hadde 60 prosent av alle kvinner inntektsbringende arbeid, hvor tekstilproduksjon var hovednæringen på begynnelsen av 1700-tallet.⁵

Innenfor flere mannsdominerte næringer økte handel og produksjonsvirksomhet blant bønder i Norge. Tømmer, fiske⁶, bergverk og sjøfart ble viktige eksportnæringer i tidlig nytid.⁷ I følge Sølvi Sogner kan den økte produksjonen i Norge tolkes i et *industriøst* perspektiv, og er i den forstand en forutsetning for den senere industrialiseringen av Norge. Industriøs betyr flittig, noe som kjennetegner husholdene i denne perioden. Både menn, kvinner og barn økte produksjonen av varer for salg, samtidig som etterspørselen etter forbruksvarer også økte innad i husholdet. Dette nye produksjons- og forbruksmønster ble dannet blant både

fattige og rike. I det industrielle perspektivet er etterspørselen etter varer spesielt viktig. Når industrialiseringen etter hvert kom til Norge, var markedet allerede der.⁸ Den topografiske litteraturen kan kanskje fortelle oss mer om kvinners bidrag til det *industriøse* samfunnet.

Jeg har valgt å gå gjennom Gerhard Schönings verk fra 1773-1775⁹ og Sommerschildts tekst om Namdal i *Topografisk Journal* fra 1798. Jeg har også gått gjennom noe senere økonomisk og sosiologisk litteratur som har fellestrekk med topografisk litteratur: Christen Prams *Kopibøker fra reiser i Norge 1804-1806* og Eilert Sundts *Om Husfliden i Norge* fra 1868. Ved å sammenligne disse tekstene håper jeg å kunne svare på om forfatterne anerkjente kvinners rolle som produsenter som en viktig del av økonomien. Dermed vil jeg benytte disse tekstene som levning og ikke beretning. Jeg vil ikke kunne si noe om hvor mye produksjon som faktisk fant sted, men hvor mye produksjon forfatterne la merke til.¹⁰

TOPOGRAFISK LITTERATUR SOM SJANGER

Steinar Supphellen definerer topografisk litteratur som tekster hvor næringsliv, folkeliv, natur og historiske innslag skildres i et distrikt i Norge. Den norske topografiske litteraturen henvendte seg til et lite miljø, så tekstene er ofte preget av intertekstualitet. De første tekstene kom allerede på 1500-tallet, men omfanget økte kraftig fra midten av 1700-tallet. I følge Supphellen prøvde topografiske forfattere å følge Hans Strøms beretning om Sunnmøre fra 1760-årene. I første nummer av *Topografisk Journal* fra 1792 ble det trykket opp et skjema for skildringer av prestegjeld, som minner om det tidligere forfatterne har brukt. Skildringen skulle deles i fire: geografisk-historisk, fysisk, økonomisk og politisk beskrivelse. Hvert felt hadde flere underoverskrifter. Det siste kapitlet, politisk beskrivelse, er ikke politikk i vår betydning, men ”Om overtroe i almindelighed” og lignende.¹¹

Schönings topografiske verk er fra 1770-årene, og Sommerschildts

verk fra 1798. Jeg finner ingen av disse underoverskriftene og heller ikke dette mønstret, men temaene de dekker dreier seg i hovedsak om de samme punktene. Hos Schøning er kapitlene ordnet kronologisk og begynner ofte med en skildring av reisen og landskapet. Etter dette behandles forskjellige temaer. Det dreier seg om navneforklaringer, fornminner, historie, kategorisering av trær, fugler, dyr, jordtype, folkets hovednæringer og en karakteristik av befolkningen. Sommerschild beskriver først landskapet, for så å redegjøre for hovednæringer, befolkning og historie. Begge tekstene er preget av patriotisk opplysning.¹² Jeg har tatt utgangspunkt i avsnitt om folkets hovednæringer, som i fleste tilfeller dreier seg om forskjellige typer jordbruk og produkter fra denne næringen, samt karakteristik av befolkningen for å se deres syn på salgsvare produsert av kvinner.

GERHARD SCHØNINGS TEKST

Teksten inneholder både normative og deskriptive innslag i forhold til kvinners produksjon av salgsvare.¹³ Motivasjonen for denne type skildring kan være patriotisk opplysning. Hensikten var da å "kartlegge land og ressurser slik at jordbruket kunne forbedres, råvareutnyttelsen økes, nyttige industrier settes i gang, vindskipeligheten oppmuntres – og statens inntekter øker".¹⁴ I Schønings forord, skildringer og kontekst finnes slike holdninger. Han fikk 500 riksdaler av kongen til å reise rundt i landet

[...]for at opsøge og samle hva der endnu kunde være at finde, [av] den Norske Historie[...] Neppe havde jeg begyndt Reisen, førend jeg mærkede [...] af Ting henhørende til Historiens eller Old-Sagernes Oplysning forekom de fleeste steder lidt, på andre slet intet. Jeg fattede derfor det Forsæt, og troede det var min Pligt, at jeg ville lægge Mærke til alt hva mig forekom, der var værdt at optegne.

Historisk interesse kan virke som hovedformålet, men Schønings interesse for andre trekk ved samfunnet økte ved reisens begynnelse. Videre skriver han

[...]saa mange mærkverdige Ting ere der at opdage [...] i dets private og publiqve Oeconomie, med viidere [...] Give kun [...] at dette mit Arbeid maatte opnaae et saa vigtigt Øiemærke, som jeg har gjort mig al mulig Umage for at gjøre det, om ei for alle behagelig at læse, saa dog almindelig nyttigt.¹⁵

Med denne motivasjonen må det ha vært viktig å vurdere hvordan næringene kunne forbedres i lokalmiljøet, noe som også innbefattet kvinnes næring.

Hans skildringer av kvinner kan også ha blitt påvirket av landbruksselskapets premier til bondebefolkningen. Fra 1772 ble det delt ut penger til bønder for å bedre landbruket, som kan ses på som del av samme opplysningsprosjekt. Schøning var selv bevisst premieringen, og nevnte den to ganger i sine tekster.¹⁶ Flere av søknadene ble skrevet av kvinner og mange av disse ble også premierte. Dette gjaldt innenfor produksjon av tradisjonelt kvinnearbeid, men også innenfor mer mannsdominert arbeid som bygging av steinfjøs etc. Det skal sies at ingen kvinner ble premierte for Schønings reise, men produkter som var viktige råvarer for kvinnedominerte næringer ble premierte tidlig.¹⁷ Premier for

linproduksjon kom i 1775 og for sau i 1773.¹⁸ Premiene ble gitt til menn, men kvinners arbeid må ha vært viktig i foredling av råvarer siden lin og ull ble brukt i tekstiler. Kanskje dette kan ha vært med å skape en bevissthet hos Schøning om kvinners rolle som produsenter?

SALGSVARER PRODUSERT AV KVINNER

Schøning skriver om Nord- og Sør-Trøndelag samt Møre og Romsdal i de to bindene jeg har tatt utgangspunkt i. Her var det, i følge folketellingen i 1801, til sammen 56 prestegjeld, og Schøning besøkte 41 av dem, noen flere ganger. Han redegjør detaljert for hovednæringer i 39 prestegjeld. I 19 av 39 prestegjeld er kvinners produksjon av salgsvare nevnt, som i hovedsak dreier seg om tekstiler og matvarer. Tekstiler: Overhalla, Stjørdal, Snåsa, Grytten, Statsbygd, Surnadal og Sparbu. Salg av matvarer er nevnt i alle 19 prestegjeld, som da også omfatter Verdalen, Skogn, Sunndal, Nesset, Byneset, Frosta, Beitstaden, Ørland, Kvernes, Oppdal, Ytterøy og Holtålen. I 1801 hadde disse prestegjeldene til sammen 59439¹⁹ innbyggere av den samlede befolkningen i Norge på 883 603.²⁰ Tekstiler er det skrevet utførlig om, mens mat blir relativt kort nevnt.

I Schønings tekster er virksomheten fremstilt som om handelen var bøndenes initiativ. Det var de selv som stod for råvarer, produksjon og salg. Profesjonelle oppkjøpere er ikke nevnt. I 13 av 19 prestegjeld har Schøning også oppgitt hvor varene ble solgt. Det dreide seg i de fleste tilfeller om salg lokalt og kjøpstedene Trondheim, Molde, Kristiansund og dessuten Jemtland i Sverige, hvor varene kunne bli solgt videre til Stockholm.²¹ Dette tyder på at varene var en del av et større handelsnett utenfor landets grenser, hvis opplysningene er riktige. Gjennom profesjonelle kjøpmenn kunne varene fraktes videre til andre land.²²

Hvor stort mente Schøning omfanget av tekstilproduksjon var? I Overhalla, Sparbu, Stjørdal og Surnadal var produksjon av tekstiler en av de viktigste hovednæringene i husholdet. Om Sparbu skriver Schøning: "Bonden har her næsten intet andet at søge sin Næring ved, end Jordebruget og bemeldte Haand-Giærninger." Med jordbruket mener han åkerdyrking og med håndgjærninger mener han "Lerreder", "Vadmel" og "Stoffer".²³ Som allerede nevnt, var produksjonen i Overhalla så viktig at det tradisjonelle arbeidsmønsteret til kvinner og menn ble endret. I vintermånedene var det mannen som passet på barn og fjøs mens kvinnene spant og vevde. Omfanget er oppgitt i pengeverdi, men kun for lerreter. "En bonde kan derfor, om aaret sælge Lerreder for 20, 30, 40 Rdlr, som hans Kone med 1 Pige, have spundet og vevet". Videre skriver han om alle bønder: "her spindes og væves, i hver Mands Huus."²⁴ Om Stjørdal og Surnadal bruker Schøning ord som "mange" og "adskillige" både i produksjon og hvor mange kvinner som var involvert. Om Stjørdal skriver han: "[...] fortienner Qvindekjønnen her at roses for sin Flid, i at spinde og væve. Her virkes aarlig nogle 1000 Alne Lerreder. [...] Desuden Strie, Stof, Vadmel, hvoraf mange kunne aarlig sælge for meere end 20 Rdlr". Samtidig nevnes kveg salg, tømmer salg til sager og kobbergruver, kullkjøring til jernverk, korn, salg av "Kip-Ved" til Trondheim og fiskeri som andre næringer for prestegjeldet.²⁵ I Surnadal var også salg av tekstilvarer en av flere viktige næringer. Her ble det satset på forskjellig salg av vilt, slaktekveg og hester,

samt forskjellig type åkerdyrking. Av lin og hamp ble det vevet lerreter, ”saa adskillige Bønder deraf kunne sælge for 20 til 30 Rdlr aarlig, eller for meere”²⁶

Stadsbygd og Gryttens omfang var mindre. I Stadsbygd ble det produsert endel stoffer, men ”dog mest til Huus Fornødenhed, noget deraf kunne de og selge.” I Grytten ble det produsert tekstiler, men bare vadmel ble solgt. Omfang er ikke nevnt, men han skriver også her generelt om bønder. I Snåsa var hovednæringen kornproduksjon. Videre solgte de slaktedyr, vadmel, lerreter, stoffer, smør, ost, flesk, talg og kjøtt på markedene i Trondheim eller de byttet det mot fiskevarer. Hvor mye står ikke nevnt, men han skriver om bønder generelt.²⁷

Ved salg av matvarer nevner Schøning egg, smør, ost, melk, flesk og dyr fra husholdet. Omfanget var varierende. Produksjonen omtales som stor i 10 prestegjeld hvor uttrykk som ”en temmelig Deel” og ”en Mængde” brukes, lite i 6 prestegjeld og omfanget er ikke nevnt i 3 prestegjeld. Kvinner er ikke nevnt i forbindelse med disse varene, men salgsvarene er tradisjonelt regnet som kvinnearbeid. For Schøning virker det som om husholdet som helhet er i fokus her, og verken mann eller kvinne er nevnt i forbindelse med salg og arbeid.²⁸

SCHØNINGS HOLDNING

Produksjon av mat og tekstiler for salg blir enten sett på som positivt, ellers er skildringen kun deskriptiv, med verken negative eller positive konnotasjoner. Om han er negativ, så er det fordi det ikke gjøres i stort nok omfang. Ord som ”driftige”, ”arbeidsomme” og ”flittige” går igjen i eksemplene. Og Schøning fremstiller det som idealet, både for kvinner og menn. Samtidig skriver han om Overhalla: ”den feil [...] at de fleste ere meget hengivne til at flakke omkring på kjøbmandskab, hvoraf reiser seg løsgjængerie, på den ene, bondehåndteringens forsømmelse, på den anden side, tilligemed [...] vanskelighed [...] at faa og holde tjeneste-folk”. Ida Bull mener Schøning her var negativ til bønder som driver med handel, fordi kun folk med privilegier burde selge. En burde holde seg til sin stand.²⁹ Jeg tror derimot det er mindre produksjon som følge av flakkingen som irriterte Schøning. Han var nemlig positiv til at bønder drev med handel andre steder. Et eksempel er fra Byneset.

Bynæssets Indbyggere vare i forige Tiider meget slette Huusholdere, dovne, liiderlige [...] nu derimod ere de af de beste Huusholdere her omkring, flittige, arbeidsomme [...] Bøndene drive her sterkt på deres Bu-draat [...] hvoraf de bringe hver Uge [...] Mælk og Smør til Byen for at Sælge.

I byen kan bønder ha solgt varene til profesjonelle kjøpmenn, og dermed ville handelen vært lovlig, men Schøning nevner også handel på steder hvor et klart brudd med privilegiene fant sted. Bøndene i Oppdal solgte fetevarer ”til andre Bygdelave, i sær til Røraas, Innsæt, Qvikne”. Her fantes ingen negative ord om bøndenes kjøpmannskap. I stedet la han vekt på matens gode kvalitet, og bøndenes dårlige hang til ”drikfeldighed”.³⁰

Han var derimot negativ til bønder som kjøpte varer i stedet for å produsere selv. Spesielt utenlandske varer ble negativt omtalt. Et

eksempel på dette er fra Klæbu: ”Af Lin [...] avles, hos de fleste, til Huusfornødenhed [...] men for Resten har Begjærlighed efter, og Stats med fremmede Varer, taget meget Overhaand.”³¹ Selv i Overhalla, hvor han er fornøyd med kvinners innsats, beklager han bruk av fremmede tøyer.

Med bondens flid synes her hans Overdaadighed at have tiltaget, [...] som fornemmelig i stats og yppig Klesdragt. Man vil her regne, at i saadanne Overflødigheids-Varer opkøibes aarlig [...] for et par 1000 Rigsdaler. [...] Hvilket Tab for et District alleene.³²

Vedrørende matproduksjon har Schøning samme holdning. Å produsere for salg er bra, men å forbruke selv eller kjøpe av andre er negativt. Om Nes sogn i Ørland skriver Schøning følgende, om bønder som hadde tjent 40-50 riksdaler på fiske:

I den Tiid reiste herfra [...] til Trondhiem, Mænd og Koner, med deres Penge, og her opkøbte de næsten alt, dem kom for Øine, deriblandt en stor Hob unyttig Stats. En Tiid derefter brugte de Overflødigheid, baade av Æde -og Drikkevarer, men de brugte derved så slet Huusholdning, at det blev i en Hast fortært.³³

Et annet eksempel er fra Surnadal: ”ere Indbyggerne i Surendalen, for den største Deel, kun slette Husholdere, og ville leve alt for vel, saa at andog mange holde 20 til 30 Maelke-Køer, sælge de dog lidet eller intet av deres Avling, Ost, Smør [...], men fortære det altsammen selv.”³⁴ I mange tilfeller var det faren for nød Schøning bekymret seg for, men han viste også en generell negativ holdning til å kjøpe og forbruke, i motsetning til det å være flittig, produktiv og arbeidsom.

Ifølge den nederlandske økonomiske historikeren Jan de Vries verdsatte eliten bøndenes flittighet over hele den vestlige verden. Han trekker blant annet frem journalisten og forfatteren Daniel Defoe, som var full av ”admiration” for bøndenes arbeid: ”[They were] all busy, and the very children, as well as women, constantly employed. As is the labour, so is the living. [...] [T]hey are never empty of wages [...] and have a tolerable plenty”. Han nevner denne flittigheten også som en av de viktigste kjennetegnene for den industrielle periode. “[...]A] broad range of households made decisions that increased both the supply of marketed commodities and labor, and the demand for goods offered in the marketplace”.³⁵ Dette viser at Schønings holdning og observasjoner ikke var unike, og at han var preget av den industrielle tid.

Hvorfor så ikke Schøning på det å kjøpe på markedene som positivt for næringsutviklingen? En finner samme holdning hos Otto Thotts *Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Telstad og Opkomst*, fra 1735. Han sto for ideer som i senere tid har blitt kalt merkantilistiske. Å forbruke er her negativt, fordi målet med all økonomisk virksomhet er å opparbeide et overskudd i edelmetall. Handel er den viktigste kilden til rikdom, siden omsetting av ferdigvarer førte til mest profitt. Å kjøpe ferdigvarer fra utlandet var da spesielt negativt. Det ble sett på som rent tap for staten og husholdet. Thott oppmuntret heller til å kjøpe eventuelle råvarer en manglet for å produsere selv. På den måten holdt man levekostnadene nede og muligheten for overskudd ble større.³⁶

Flittighetsbegrepet finner en også hos Thott. Et lands velstand

ligger ikke først og fremst i naturressursene, men i arbeidsmoral. "Lyst, flid og sparsommelighet [...] ere de første og visse Trappe-Trin til Veldstand og Formue"³⁷ Han ville øke produksjon av lerret, ullstoffer, klær, silke og fetevarer, så flittighetsbegrepet innebærer også kvinner. Sparsommelighet og aktive kvinner var bra for økonomien. En kan nok også finne lignende tanker i andre økonomiske retninger, men Schönings holdninger til kvinnen passer godt inn i merkantilistisk tankegang angående landets velstand.³⁸

Dermed blir det også naturlig at en ikke finner tilsvarende skildringer som hos embetsmannen Wille i 1786: Man finner "meget faa smukke Fruentimmer, da de fleste have [...] tykke Bryster, store Hænder og Fødder, og brede Hoffer. Den kunst at behage, er dem for det meste ubekjendt, men derimod ere de desto herdede mod Kulde, strænge Arbeider og Strabatser."³⁹ Sølvi Sogner mener her at eliten verdsatte "den kunst at behage" like høyt eller høyere enn kvinners arbeidsoppgaver. Som en skarp motsetning kommer Schönings notater om kvinnene i Holtålen prestegjeld: "Innbyggerne her ere i Almindelighed store, stærke, haarde og arbeidsomme, arbeidsomme er især de af Qvinde-Kønnet, og de spiser her gemeenlig godt, da de have nok af den saa kaldte Bu-Drot"⁴⁰ Det var med andre ord det å være arbeidsom som var viktig for Schøning.

HEINRICH CHRISTOPHER SOMMERSCHILD

Sommerschild, med 40 års erfaring som kompanisjef i Overhalla, begynte sitt skrift med å rettesette Schøning. I *Topografisk Journal* fra 1798 ga han ut "Forsøg til en topografisk Beskrivelse over Nummedals Fogderi." Det vil si Overhalla, Fosnes og Nærøy, det samme området som Schøning besøkte. I Overhalla ble salgsvarer laget av kvinner, mens Fosnes og Nærøy hadde fiske som hovednæring. Schøning skal ha "beskrevet noen Mærkverdigheder paa dette Sted, saa kunde han rimeligviis, formedelst Tidens og den gjorde Vejs Korthed, ikke oppdage alle dette Fogderiets locale omstendigheder". Dette gjelder ikke hans beskrivelser av kvinners rolle som produsenter i Overhalla. Sommerschild roste dem som "vindskibelige og gode Husholdere", og han la vekt på produksjon av tekstiler som en av flere hovednæringer. Det er snakk om korn, mel, myse, ost, melkevalle, flekk og tørket kjøtt. De ble solgt til prestegjeldene og markeder i nærheten eller ble byttet mot fisk. På markedene ble det solgt for "Hundrede Skippund aarlig"⁴¹ "Bönderkoner med deres ugifte Piger" produserer noen tusen alen ull og lintøy som "udføres" og "forhandles" paa de nordre "Markeder", "med aarlig god Fordeel." Her skrev han også om bondekoner generelt, og synes å mene alle.⁴²

Som Schøning så Sommerschild på kvinnene som viktige for lokaløkonomien og deres driftighet ble en del av "Folks Dyder". Sammen med deres dyktighet i handel, gjør det at de kan "erhverve seg Velstand" Men i motsetning til Schøning, nevnte ikke Sommerschild deres forbruk på markedene som noe negativt. Han nevnte det ikke i hele tatt. Han legger heller vekt på "Drikk og Kortspil" og at "Mødrene ere kjelne om deres Børn" som laster for folket.⁴³ Flittighet var fremdeles et ideal, sammen med handelsoverskudd, men jeg kan ikke se at Sommerschild var inspirert av merkantilistisk tankegang som Schøning. Dette var jo også en periode i en liberalistisk retning for kongedømmet, så det

kan være en av årsakene.

SENERE ØKONOMISK/SOSIOLOGISK LITTERATUR FRA 1800-TALLET

Jeg har valgt å gå gjennom Christen Prams *Kopibøker fra reiser i Norge 1804-1806* og Eilert Sundts *Om husfliden i Norge* fra 1868. Christen Pram sanket inn informasjon til Kommersekollegiet i København om tangaskbrenning, samt forskjellige næringsgrener. Boken er en samling brev han sendte til sine forbindelser i løpet av reisen.⁴⁴ Sundt er kjent som sosiolog i Norge, og folkeopplysning var en av motivasjonene til at Sundt ville skaffe en oversikt over husfliden i Norge.⁴⁵ I den forstand vil jeg si at både Pram og Sundt sine verk er beslektet med den topografiske litteraturen, siden begge var motivert av praktisk nytteverdi.

Pram la mindre vekt på kvinners rolle som produsenter enn Schøning, Sommerschild og Sundt. Fokuset var heller på spesielle trekk ved lokalsamfunnet: nye oppfinnelser, fabrikker, utbredelse av enkelte slag som poteten etc. Dermed får en inntrykk av at Pram verken merket seg produksjon av varer for salg blant kvinner eller verdsatte kvinners rolle som produsenter. Samtidig er det tre trekk ved teksten som tyder på at Pram både var bevisst en viss produksjon av salgsvarer og at han verdsatte den, selv om graden av både verdsetting og omfang er usikker:

(1) Pram nevner ni tilfeller hvor salgsvarer var produsert av kvinner. Omfanget var i fleste tilfeller usikkert. I tre tilfeller verdsettes produksjonen, og i fem tilfeller er skildringen deskriptiv, i ett tilfelle er salg av varer produsert av kvinner negativt (smuglehandel). I de tre tilfellene blir tekstilsalg sett på som fattigdomsbekjempende, bondekoners produkter på Jæren blir beundret, og Pram ønsker større salg av tekstiler i strekningen Lillehammer - Dovre.⁴⁶ (2) Pram har også en del omtaler hvor han er bevisst et visst omfang, selv om han ikke nevner salg eksplisitt. For eksempel nevner han tre fargere i Trondheim, som er fullstendig sysselsatt av husindustriens klesproduksjon, "saavidt dette Tøy ej farves hjemme"⁴⁷ Verken kjønn eller salg er nevnt, men han var bevisst en viss produksjon.

(3) Tekstiler har en viktig plass i et industrialiseringsprosjekt, hvor Pram håper Norge skal kunne konkurrere med England på hjemmemarkedet. Han var kjent for å være antiangloman i en tid hvor industrialiseringen hadde fått et godt grep på England. "Man [...] her i landet debiterer og forbruker indenlandsk Fabrikat, som ej kan være hverken i Værd eller Pris langt under det Engelske, siden det finde Afsetning ved siden af det der som kommer in fra hin Øe", skriver han i et brev fra Moss.⁴⁸ Oppfinnelser innenfor tekstilnæringen blir rosede omtalt av Pram ved flere tilfeller og i den forstand verdsettes næringen. Samtidig viser ikke dette at han verdsetter kvinners rolle som produsenter, siden Pram legger kun vekt på utstyr og fabrikkeier. Allikevel kan en se vektlegging på den flittige arbeider i andre eksempler. På Dovrefjellet hadde en "rettskaffen Folkelærer bekriget Drukkenskap, Ladhed og alle Armodis laster" ved å innføre på en hurtigere og bedre spinnemåte.⁴⁹ Ikke bare økonomiske hensyn gjør Pram positiv til industrialisering av kvinnedominerte næringer, den norske kultur blir bedre av det. Her er en verdsettelse av den flittige kvinne, selv om oppfinnelser skal ha hatt en medvirkende årsak til flittigheten.

Sundt omtaler salgsvare produsert av kvinner som en viktig næring i 10 prestegjeld. I de andre tilfellene er enkeltmennesker eller fabrikker vektlagt, hvor kvinner er produsenter av salgsvare. Ellers nevnes fem tilfeller der stor produksjon har pågått, men stoppet opp i den senere tid.⁵⁰ I to tilfeller mener Sundt at produksjonen bør begrenses, i resten av tilfellene er han deskriptiv eller positiv. To trekk går igjen i begrunnelse av holdning: økonomisk vinning og om produksjonen fører til en positiv utvikling av folkekarakteren. Det er trekk ved teksten som tyder på at folkekarakteren prioriteres over økonomisk vinning ved all husflidsproduksjon for salg. "Husfliden [...] synes at være kun en ringe sag, men den minder om arbeidsomhed – og det er en stor sag. Jeg har havt en fornemmelse af, at jeg har rørt ved noget av folkets helligste", skriver Sundt. Christophersen mener her at produksjonsnivået samlet virket lavt, men siden produksjonen henger sammen med arbeidsomhet, blir husflidsproduksjonen svært viktig for samfunnet.⁵¹ Videre mener Sundt at Norge er lite konkurransedyktig sammenlignet med andre land, industrialisert eller ikke. Dette fordi levekostnadene er høye i et land så usentralt, med liten og spredt bosatt befolkning, samt dårlig klima. Og hvis Kristiania skulle lykkes med å bli et "industrielle centrum," vil ferdige billigvarer fra Kristiania også bli en trussel mot husflidsvarer produsert utenfor byene. Allikevel oppmuntrer han folk til å produsere varer, for salg eller ikke. Arbeideren skal "elske og dyrke arbeidet for dets egen æres og velsignelses skyld."⁵²

Samtidig, ved alle tilfellene av salgsvare produsert av kvinner tyder eksemplene på at folkekarakteren ikke settes høyere enn økonomisk vinning. Økonomisk profitt er nevnt alene, ellers omtales både økonomi og dannelse av mennesket. I Gjesdal sogn på Jæren tok menn seg av det tradisjonelle kvinnearbeidet, mens kvinner produserte stoffer for salg. I bygda var en oppfatning om at "industrien heller bør innskrenkes. [...] Husets døttre og tjenestepiger bliver forvønnede ved det fine og pyntelige og ligesom fornemmere ind-arbeid, så de vil ikke gå med samme villighed som før ut i det grove ud-arbeide." Samtidig nevnes også økonomiske årsaker "[...] dels [...] ved mere omhyggeligt og grundig jordbrug og kreaturstell bliver der mere lønnende arbeid for alle hender."⁵³ På Hadeland vedde kvinner for salg, og Sundt la kun vekt på betaling. "Væverskene tjener til sammen en arbeidsløn af over 100 spd for måneden", skriver han og omtaler virksomheten rosende. Disse og andre eksempler viser at Sundt så på kvinners produksjon som viktig for lokaløkonomien mange steder i landet, samtidig som han dyrker arbeidsomme og flittige kvinner. Arbeidsomhet er noe av "Folkets helligste", som han skrev selv. Det var kanskje fremtiden han var mest bekymret for.⁵⁴

EN SAMLET VURDERING

Om en tar utgangspunkt i de kjennetegn for at Norge var et *industriøst samfunn*, hvor økt tilbud og etterspørsel av salgsvare preget husholdet, tyder denne undersøkelsen på at eliten var bevisst det industrielle husholdet i Norge, hvor kvinnene ble sett på som viktige produsenter. Bønders tilbud av salgsvare ble vektlagt positivt, men hos Schøning og Thott blir etterspørselen etter varer negativt omtalt.

Schøning nevner salgsvare produsert av kvinner i 19 av 39 prestegjeld. I 13 av disse prestegjeldene omtales omfanget som

viktig for lokaløkonomien. Ved å sammenligne med Otto Thott, ser en at Schønings syn på kvinners produksjon av salgsvare kan være preget av merkantilistiske holdninger. Arbeidsomme kvinner som produserte et overskudd i edelmetall, kombinert med sparsommelighet, var bra for økonomien. I Overhalla mener Sommerschild at produksjon av mat og tekstiler for salg er to av prestegjeldets hovednæringer, og at kvinners produksjon av salgsvare er en dyd. Hos Pram er kvinners rolle som produsenter sjelden nevnt, men tre trekk ved hans skildring viser at han var bevisst en viss produksjon og at han verdsette arbeidet, selv om graden av verdsetting er usikker. I ti tilfeller er salg av varer produsert av kvinner nevnt, hvor tre har positiv omtale. Kvinners produksjon av salgsvare er også nevnt i skildringer av andre næringer, og tekstilnæring bør, i følge Pram, oppmuntres og industrialiseres. Sundt nevner 27 tilfeller av salgsvare produsert av kvinner, hvor produksjonen regnes som stor i 10 prestegjeld. Ellers fokuserer han på enkeltmennesker og fabrikker hvor kvinner er produsenter. Også han roser den aktive kvinnen, hvor økonomisk profitt og dannelse av mennesket blir vektlagt, til tross for en bekymring over fremtidens husflidproduksjon grunnet industrialisering og modernisering.

Systematisk gjennomgang av et større omfang topografisk litteratur er nødvendig for å utdype og problematisere elitens holdninger til kvinners produksjon av salgsvare. Det kunne også vært interessant å bruke den topografiske litteraturen som beretning ved sammenligning av andre kilder om lokal økonomi, for å kartlegge omfanget av produksjon bedre. Den beslektede litteraturen, her eksemplifisert med Pram og Sundt, kan også brukes til dette spørsmålet, men er etter min mening mindre relevant i dette tilfellet.

Noter

- 1 Schøning, Gerhard: *Reise som gjennom en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskrevet*, bd 2, Tapir forlag, Trondheim, 1979: 141-145
- 2 Aase, Monica. *Premiering av bøndenes flid. Premiesøknader til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab*, Heimen nr 6, 1996: 103
- 3 Schøning, 1979 bd 2: 141-145
- 4 Tranberg, Anna: "Tekstilproduksjon på Hedmarken i et økonomisk perspektiv", *Lokale tråder – tråklig gjennom tekstil og lokalhistorie*. Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 2006: s. 31
- 5 Braut, Else: *Frå spinnelin til lerret*, Tingbokprosjektet, 1994: 144
- 6 Fiske var ikke nytt, eksportvirksomhet pågått fra middelalderen. Dyrvik, *Norsk historie 1625-1814*, Det norske samlaget, Oslo 1999: 99-103
- 7 Dyrvik, 1999: 99-103
- 8 Sogner, Sølvi: *Krig og fred. Aschehougs Norgeshistorie*, bd 6, Oslo 1996, s: 232-234 - de Vries, "The industrial revolution and the industrious revolution", *Journal of Economic History*, 1994
- 9 Jeg har gått gjennom 2 av 3 bind.
- 10 Jeg benytter meg her av Kjeldstadlis definisjon på levning og beretning. Om en bruker kilden som beretning, forteller den noe som faktisk skjedde. Om en bruker kilden som levning, sier den noe om forfatterens holdning til det historiske fenomenet. Kjeldstadli, *Fortida*

- er ikke hva den en gang var, Universitetsforlaget, Oslo 2003: 174
- 11 Supphellen, Steinar, "Historisk-topografisk litteratur ca 1750-1800", *Heimen*, Bind XVIII, Universitetsforlaget Trondheim/Tromsø 1979-81: 203
- 12 Begrepe er hentet fra Anne Eriksens "Det sanne, det gode og det skjønne. Noen trekk ved Gerhard Schønings historiesyn." *Historisk Tidskrift* 2002: 299-301 Patriotisk opplysning vil bli utdypet senere.
- 13 Normative levninger er vurderende og angir hva som bør være tilfellet, mens deskriptive sier noe om det som var, er eller kommer til å bli. Kjeldstadli, 1999: 171-175
- 14 Motivasjonen var også å finne ut hva som var spesifikt norsk i forhold til dansk, noe som ligger i ordet patriotisk. (Eriksen, 2002: s 299) Dette kan ha vært en overordnet motivasjon, men jeg har ikke funnet noe spesifikk sammenligning mellom norske og danske salgsvarer produsert av kvinner.
- 15 Schøning, 1979 bd 1: IX og XI
- 16 Schøning bd 2, 1979: 57, 86.
- 17 Aase, *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskap 250 års jubileum*. www.dknvsjubileum2010.no Nedlastet 23/5-2006
- 18 Premier for kjøkkenhager ble også utlyst i 1775. Menn ble premiært, men kvinner kan også hatt en viktig rolle. Aase, *Patrioter og Bønder. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskaps arbeid med landbrukspremier 1772-1806*, Hovedoppgave i historie, Universitet i Trondheim, høsten 1987: s. 170-182
- 19 Arkiverket Digitalarkivet, "Folketeljinga 1801". www.digitalarkivet.no Nedlastet 22/5-2007
- 20 Fra folketellingen i 1801. Dyrvik/Feldbæk: "Mellom brødre" *Aschehougs norgeshistorie, bd 7*, Aschehoug 1996: 32
- 21 Andre produkter Schøning nevner for salg, kan også være produsert av kvinner, selv om han ikke har nevnt det. Premieringen av kvinner innefor maskuline områder tyder på at det ikke er like lett å kategorisere manns- og kvinnearbeid. For meg vil det være for omfattende å undersøke i denne omgang, men en mer nyansert drøfting av arbeidsdeling, er interessant å gjøre ved en senere anledning.
- 22 Bull, 2005, Trøndelag- En del av verden" *Trøndelags historie. Fra pest til poteter 1350-1850*, bd 2, Tapir Akademiska Forlag, Trondheim 2005: 335
- 23 Schøning, 1979 bd 2, 1979: 85
- 24 Schøning, bd 2, 1979: 143
- 25 Schøning, bd 2, 1979: 24
- 26 Schøning, bd 1, 1979: 97-98
- 27 Schøning, 1979, bd 2: 125, bd 1: 159-160, 267
- 28 Schøning nevner mat og tekstilproduksjon i en del andre prestegjeld også. Om det er salg eller ikke, står ikke spesifisert, selv om produksjon er nevnt i mange tilfeller som "en temmelig Deel". Dette vil jeg si finner sted i 2 prestegjeld. Det kan hende at Schøning tar det som selvsagt at det foregår salg i disse prestegjeldene, i så fall dreier det seg om salg i 21 av 39 prestegjeld. Jeg velger å ikke ta stilling til dette foreløpig, men det kan være interessant å undersøke ved en senere anledning.
- 29 Bull, 2005: 335 – Schøning, 1979, bd 2: 149
- 30 Schøning, 1979: bd1: 198 og bd 2: 262-263
- 31 Schøning, bd 1, 1979: 14
- 32 Schøning, bd 2, 1979: 198 og 142
- 33 Schøning, bd 1, 1979: 318
- 34 Schøning, bd, 1979: 1
- 35 de Vries, 1994: 255
- 36 Dyrvik, 1999: 167
- 37 Thott, Otto, *Allerunderdanigsteuforgripelige tanker om Commerciens telstand og opkomst*. 1735: 18
- 38 Det skal sies at Thotts holdning til mennesker og næringer i Norge er en kontrast til Schønings. "Disse skal være meget lade, og til Drik hengivne" skriver han om nordlendinger, og om resten av befolkningen råder taushet. Skog, fiske og bergverk er for Thott de beste næringsveier, og bør oppmuntres på bekostning av korn og fetevarer som kan sendes fra Danmark. Tekstiler produsert i Norge er ikke nevnt. Dermed ser ikke Thott på de næringer som er dominert av kvinner som viktig for Norges økonomi. Deler av Schønings tekst ble gitt ut i 1778. Holdningen til Norges næringer kan da ha forandret seg, blant annet gjennom en undersøkelse sentraladministrasjonen hadde i 1743. (Dyrvik, 1999: 193) Kanskje Schønings detaljerte innføring i de forskjellige næringene vært motivert av å opplyse eliten i Danmark om Norges mangfold?
- 39 Wilse, H.J, 1786, Sogner, 1990: 76
- 40 Det som fås av kveg: melk, smør, ost etc. Schøning, 1979: 61
- 41 100 skippund tilsvarer 15,9 tonn. Historisk leksikon, Cappelen 1981: 296-297
- 42 Sommerschild: "Forsøg til en topografisk Beskrivelse over Nummedals Fogderi" *Tophografisk Journal for Norge*, hefte 23, 1798: 159-181
- 43 Sommerschild, 1798: 159-181
- 44 Pram, *Kopibøker fra reiser i Norge 1804-1805, Norsk Kunst- og Kulturhistoriske museer* 1964: innledning
- 45 Sund, Eilert, *Om Husfliden i Norge*. Gyldendal Norsk Forlag, 1975 VIII
- 46 Pram, 1964: 33-35, 169, 198
- 47 Pram, 1964 : 65
- 48 Pram, 1964: 9
- 49 Pram, 1964: 246
- 50 Sundt nevner 29 prestegjeld og 6 større områder i *Om husfliden i Norge*, og i 21 av disse områdene er salg av varer produsert av kvinner nevnt.
- 51 Christophersen, *Eilert Sundt. En dikter i kjensgjerninger*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1979: 418-420
- 52 Sundt, 1975: 191 og 203
- 53 Sundt, 1975: 147
- 54 "Det mærkedes mindre i ældre tider, da konkurrencen med industri-landene endnu ikke var synderlig udviklet. Men nu mærkes det mere og mere" skriver Sundt om all husflidsproduksjon for salg hvor denne produksjonen taper mot industrialiserte produkter. Samtidig viser han optimisme ved ny teknologi utenfor byene, så det tyder på at Sundt hadde et ambivalent forhold til husflidsproduksjonens fremtidige avsetning. Sundt, 1975: 203.

Litteratur

- Aase, Monica, *Patrioter og Bønder. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskaps arbeid med landbrukspremier 1772-1806*, Hovedoppgave i historie, Universitet i Trondheim, høsten 1987
- Aase, Monica, *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskap 250 års jubileum*. www.dknvsjubileum2010.no Nedlastet 23/5-2006
- Aasen, Monica, *Premiering av bøndernes flid. Premiesøknader til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab*, Heimen nr 6, 1996
- Braut, Else, *Frå spinnelin til Lerret. Kvinnearbeid i Stavanger 1770-1775*. Tingbokprosjektet, Oslo 1994
- Bull, Ida, "Trøndelag- En del av verden" *Trøndelags historie. Fra pest til poteter 1350-1850*, bnd 2, Tapir Akademiska Forlag, Trondheim 2005
- Christophersen, *Eilert Sundt. En dikter i kjensgjerninger*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1979

Digitalarkivet, "Folketeljinga 1801". www.digitalarkivet.no Nedlastet 22/5-2007

Dyrvik, Ståle, *Norsk historie*, Det norske samlaget, Oslo 1999

Eriksen, Anne "Det sanne, det gode og det skjønne. Noen trekk ved Gerhard Schønings historiesyn." *Historisk Tidsskrift* 2002

Kjeldstadli, Knut, *Fortida er ikke det den en gang var*. Universitetsforlaget, Oslo 1999.

Pram, Christen, *Kopibøker fra reiser i Norge 1804-1806*, Norsk kunst og kulturhistoriske museer, Oslo 1964

Schønning, Gerhard, *Reise som gjennom en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er giort og beskreven*, Tapir forlag, Trondheim, 1979

Sogner, Sølvi, *Krig og Fred 1660-1780. Aschehougs Norges historie*, bd 6, Oslo 1996.

Sommerschild: "Forsøg til en topografisk Beskrivelse over Nummedals Fogderi" *Topografisk Journal for Norge*, hefte 23, 1798

Sundt, Eilert *Om Husfliden i Norge*. Gyldendal Norsk Forlag, 1975

Supphellen, Steinar; "Historisk-topografisk litteratur ca 1750-1800", *Heimen*, Bind XVIII, Universitetsforlaget Trondheim/Tromsø 1979-81

Thott, Otto, "Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Telstad og Opkomst." -Glamann og Oxenbøll, *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott*, Københavns universitet, Institutt for økonomisk historie, Publikation nr. 20, Akademisk forlag 1983

Tranberg, Anna. "Tekstilproduksjon på Hedmarken i et økonomisk perspektiv". *Lokale tråder- tråkning gjennom tekstil og lokalhistorie*

Vries, de Jan, "The industrial revolution and the industrious revolution, *Journal of Economic History*, 1994. Kompendium i "Den industrielle revolusjon" Historisk Insitutt, Universitet i Oslo, 1998

NASJONAL SAMLINGS RIKSMØTER FØR KRIGEN

-Ritualer og dannelse av kollektiv identitet i Nasjonal Samling

Før krigen arrangerte Nasjonal Samling en rekke masse møter, hvorav de viktigste var Borrestevnene som ble arrangert hvert år ved pinse og Riksmøtene, som var et slags landsmøte for partiet. I denne artikkelen skal jeg se på Riksmøtene som en måte å skape en kollektiv identitetsfølelse i partiet, og se hvordan dette passet inn i partiets ideologi.

 Jimi Thaulé, master i Historie fra UiO

RIKSMØTENE

Nasjonal Samling hadde ikke noe landsmøte i egentlig forstand. Siden partiet ble styrt etter førerprinsippet, var det ikke behov for en instans som skulle avgjøre partiets meninger eller stridigheter. Disse oppgavene var opp til Føreren selv, og hans avgjørelser var i prinsippet suverene. Likevel hadde partiet Riksmøtene, som skulle fungere som manifestasjon av partiets vilje utad og samle partifellene til felles innsats en gang i året.

Det første Riksmøtet fant sted i 1934, og gikk under navnet *partiting*. Det var først ved det andre møtet, som fant sted allerede samme år, at uttrykket *Riksmøte* dukket opp. Akkurat hvorfor benevnelsen ble endret er ukjent, men *Riksmøte* skulle uansett bestå som betegnelse på møtet. På sett og vis later det til at Riksmøtet skulle inkludere partitinget, men også fylle andre funksjoner, og i 1934 omtalte avisen *Nasjonal Samling* det andre (egentlig første) Riksmøtet som både partiting, faglig riksting og nasjonal minnefest.¹ Dette Riksmøtet ble avholdt i forbindelse med Olsok og fant sted på Stiklestad. Møtet skulle siden bli gjenstand for mytifiering i partiet, og en egen bok *Olavstanken: fra Stiklestad til Stiklestad* tok for seg både Norges historie filtrert gjennom NS' øyne og Stiklestads betydning for partiet.² Boken ble utgitt i forbindelse med Stiklestadstevnet som fant sted i 1944, som markerte både tiårsjubileet for det første møtet, og oppføringen av et permanent stevneområde.

I 1935 ble møtet lagt til Stavanger, hvor den historiske rammen var satt rundt Hafresfjord, også denne gang i forbindelse med Olsok. I 1936 ble det lagt til Oslo, hvor Akershus festning stod

i fokus. Dette møtet markerte et skille i partiets virksomhet som på dette tidspunktet var preget av intern splittelse og strid. Ikke lenge etter gikk lederen av Hirden i Akershus, advokaten Johan Bernhard Hjort, ut av partiet. Dette var det siste møtet før krigen hvor NS var i stand til å vise muskler. De tre siste samlingene før krigen ble lagt til Hamar, med utflukter til Domkirkeruinene eller Maihaugen. Den siste samlingen ble også avholdt om høsten, og ikke i forbindelse med Olsok, som hadde vært tradisjonen. Ved det siste møtet før krigen, i 1939 ble det annonsert at møtet i 1940 ville være et felles nordisk møte, med medlemmer fra Svensk Socialistisk Samling og Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti i Ålborg.³ Møtet fant aldri sted, men planene viser godt både hvor oppløst og avmektig NS var blitt, og driften mot en mer åpenlys tilknytning til fascismen.

Ved alle disse møtene kan man observere mange likheter i oppbygning og omtale. Det mest markante er bruken av historiske steder for å fremme partiets ideologi. De forskjellige historiske stedene som ble valgt skulle knytte NS til fortidig storhet og ideologisk gods fra fortiden; Rikssamlingen ved Hafresfjord, kristningen symbolisert ved Stiklestad, storhetstiden symbolisert ved Akershus festning og Domkirkeruinene, og en mer vag nasjonalromantisk tilknytning ved Maihaugen. Programmet som ble utgitt i forbindelse med møtene, samt omtalene i *Nasjonal Samling* og *Fritt Folk*, vitner om at de historiske utflyktene var svært viktige. Spesielt det andre riksmøtet som i etterkant gjerne omtales som Stiklestadstevnet,⁴ eller Stiklestadstevnet 1934.⁵ Stiklestads tilknytning til Olav den Hellige og kristningen av Norge gav stedet en sentral plass i partimytologien til NS.

RITUALER

Ritualer er for mange et vagt begrep med et innhold som kan være vanskelig å gripe. Det brukes ofte i mystisk retning, men ritualer kan også være noe svært konkret, som vi omgir oss med i dagliglivet. En vanlig definisjon, som jeg vil benytte meg av i denne sammenhengen for å belyse NS' virksomhet dreier seg om innholdsdimensjonen: Et rituale er en handling som uttrykker et symbolsk innhold. Det kan gjerne være, men er ikke nødvendigvis en formalisert handling. Det er spesielt den ekspressive delen som er med på å avgrense hva et rituale er, og som gir det betydning i en kontekst.⁶ Ritualer er også innen ritualteori vektlagt som normgivende, ved at de uttrykker en kollektiv forventning til oppførsel og tankegang.⁷ Det er spesielt dette aspektet som er viktig når man skal se på ritualisering i forbindelse med dannelse av en kollektiv politisk bevegelse.

Formelt var Riksmøtene ganske like fra år til år. De startet med selve møtet, hvor de forskjellige særorganisasjonene la frem sakene sine. Hovedmøtet ble etterfulgt av taler, med Quislings tale som klimaks. Deretter ble det avholdt historisk utflukt (med marsj) og gudstjeneste. Avslutningsvis kom bålfeften. Det var små variasjoner i kronologien og de forskjellige detaljene, men formen på alle riksmøtene fra 1935-1939 var i bunn og grunn konsistent og hadde svært rituell karakter.⁸ Spesielt var det Quislings tale, utflukt med marsj, bålfeft og gudstjeneste som bidro til å skape dette preget. Det som kanskje var viktigst ved ritualene for NS var å skape et skille mellom det seremonielle og det hverdagslige. Partilivet skulle være noe spesielt, og peke mot noe høyere enn individets vanlige liv. Man skulle få følelsen av å tilhøre et fellesskap med røtter langt tilbake i tid, et fellesskap som var viktigere enn en selv. Man skulle sette fellesnyten fremfor egen nytten, som man ofte sa i taler både før og under krigen.

Funksjonsmessig kan man se på riksmøtene som *rituals of resistance*, ritualer som markerer kulturell motstand mot det bestående. Slike ritualer bidrar i stor grad til å bygge en alternativ verdensanskuelse, i forhold til det som er alment akseptert.⁹ Når det gjelder NS er det også sannsynlig at rituell motstand i form av riksmøtene var en viktig kanal for å luften frustrasjoner etterhvert som partiets sjanser til å påvirke realpolitikken ble mer og mer teoretiske. Et godt eksempel på en slik rituell motstand var Gulbrand Lundes tale ved møtet i 1936, hvor han angrep mangelen på historisk nasjonalsinn blant samtidens politikere i sterke ordelag.

Vårt mål er å gjenreise herreviljen i det norske folket, viljen til liv og igjen styre det norske statsskip mot store mål. Vi må da bygge på de etiske og moralske grunnverdier i det norske folket, først og fremst på det gamle norske æresbegrepet. Æreløs mann, var det verste skjellsord i Norges storhetstid. I dag er det neppe en partipolitiker som vet hva ære er for noe.¹⁰

Dette trekket understrekes ytterligere av at partiet fortsatte å legge vekt på riksmøtet som en stor begivenhet til tross for at partiorganisasjonen ble betraktelig svekket de tre siste årene før krigen. Tydelig blir også den rituelle motstanden mot møtets partiet ble utsatt for av "profesjonelle møteterroreister fra Youngstorget".¹¹ Om man gransker programmene som ble utgitt til Riksmøtene ser man denne utviklingen tydelig. Mens det første som ble utgitt, i 1935, var et relativt tykt og inkluderende

hefte med turistkart over Rogaland og historiske artikler, er programmet fra 1939 langt mindre, og direkte fiendtlig i tonen. Quislings egen artikkel, *Mellom kommunismen og nasjonalismen er et bunnløst svelg* er direkte konfrontativt i tonen og bærer preg av at partiet oppfattet seg som å være i en slags stridstilstand med de "marxistiske" makthaverne.¹²

Når det gjelder ritualenes form skiller man gjerne mellom kalendariske ritualer og overgangsritualer. Kalendariske ritualer inntreffer på bestemte tidspunkter, og gjerne til minne om noe, mens overgangsritualer naturlig nok markerer en endring fra en tilstand til en annen. Nasjonal Samlings riksmøter kan tolkes i lys av begge disse begrepene. Som overgangsrituale kan man se på ritualene som en innvielse i en lukket krets, spesielt ettersom partiet ble mer avsondret fra den politiske hverdagen. Partiets medlemmer fikk ta del i partiets egen mytedannelse, og en personlig opplevelse av organisasjonen. Den kalendariske dimensjonen kommer inn gjennom ritualets regularitet, og markeres ved at flere av møtene ble lagt til Olsok. Markeringene var en integrert del av partiets myter gjennom dets tilknytning til Olav den Hellige som forbilde.

Formålet med en slik ritualisering er gjerne å skape en sirkeleffekt, hvor ritualdeltagerne blir del av en *ritual body*, en gruppe med spesiell innsikt. Medlemmene av denne gruppen viderefører så forestillingene som blir overlevert gjennom å ytterligere ritualisere sine omgivelser.¹³ Begge disse ritualtypene ivaretar en sosial kollektiviseringsfunksjon hvor partiets identitet skapes og utdypes. De enkelte medlemmenes følelse av tilhørighet forsterkes, samtidig som partiets myter skiller dem ut fra ikke-medlemmene. Denne identitetsfølelsen er selvforsterkende gjennom at større aktiv deltagelse i partiets aktiviteter også fører til sterkere tilknytning til partiidentiteten. De aktive medlemmene ville kanskje deretter bidra til å spre mytene nedover i partiet.

PARTIMYTOLOGI

Den rituelle stilen til Nasjonal Samling henger sammen med partiets sterke mytiske trekk. Historiske forbilder og symboler var viktige inspirasjonskilder, og propagandaverktøy for partiet gjennom hele dets eksistens. Spesielt var det i tilknytning til Olav den Hellige¹⁴ og Harald Hårfagre at man så et slikt fokus, som også går igjen i valgene av historiske stevneområder. Harald Hårfagres rikssamling ble sett på som den fysiske samlingen av nasjonen Norge, mens Olavs verk var den åndelige. Nasjonal Samling ønsket å bygge videre på dette, som de kalte "kongstanken i Norges historie".¹⁵ Det er ikke tilfeldig at de to første historiske stevnene ble holdt på nettopp Stiklestad og Hafsfjord, hvor den symbolske tilknytningen til deres fremste forbilder var så sterk.

Ritualene til Nasjonal Samling var altså uttrykk for en ideologi med sterke historiske rammer. Bruken av gammelnorsk hilsen, som for mange nok bare var en fascisthilsen, Olavskorset, Hirdnavnet og stevneplassene føyd seg inn i et større mønster.

KOLLEKTIVISERENDE TREKK

Ved riksmøtene ble det avholdt en lang rekke massebegivenheter som, sammen med leirbyggingen og varierende grad av uniformering,

bidro til å underbygge følelsen av samhold og identitet. Kanskje det mest åpenbare ritualet var marsjene partiet arrangerte alle årene det ble avholdt riksmøte. Uniformeringen, som mange forbinder med NS og Hirden, var ikke så tilstedeværende ved alle disse marsjene som partiet nok skulle ønsket. Stortinget forbød nemlig politisk uniformering i 1933, for å motvirke militarisering av politikken.¹⁶ Som erstatning for uniformene brukte NS' medlemmer og spesielt Hirden brune skjorter ved offentlige anledninger. Likheten til de tyske brunskjortene var slående, men det er uvisst om det var der man hadde hentet inspirasjonen. Bruken oppstod etter det andre Riksmøtet hvor en tilreisende student fra Trondheim hadde opptrådt i brun skjorte med sort slips. "Denne uniformen vakte stor oppsikt og ble etterhvert bevegelsens offisielle."¹⁷

Et annet punkt som ble viet stor oppmerksomhet og som var med på å bære partiets førerkultur, var talene holdt av ledende personligheter, og spesielt Quislings egne taler. I forbindelse med talene kan man heller ikke se bort fra de mange entusiastiske tilropene av "heil og sæl" og bruken av gammelnorsk hilsen. Partiet la stor vekt på Quislings taler og foredrag som propaganda, og ved riksmøtene var disse gjerne åpne også for dem som ikke deltok ved selve møtet.

Et annet svært viktig trekk når det gjelder å skape en kollektiv identitet var bruken av gudstjenester. Den kristne arven var viktig for partiets identitet i forhold til deres motstandere, som ble oppfattet som gudløse og materialistiske. Partiavisen Nasjonal Samling omtalte spesielt arbeiderbevegelsen i denne sammenheng, og i forbindelse med Stiklestadstevnet i 1934 hadde man en egen kampanje som tok for seg Arbeiderpartiets hammersymbol.

Det er det nye marxistiske hedenskap som i sin fortvilelse har grepet Tors gamle hammer for å løfte den mot Olavskorset. Det er hatets og den brutale makts symbol som er løftet mot offerviljens og folkesolidaritets merke.¹⁸

Skillet mellom det man oppfattet som sin egen idealisme og de andre materialisme var viktig for partiet. Quisling selv hevdet at

Nasjonal Samling er ikke noe politisk parti, men en bevegelse. Mellem de andre partier, som arbeider for klasseinteressene, og oss er der et grunnskille – selve livsanskuelsen. Det er idealisme mot materialisme.¹⁹

I tillegg finner man både allsang og bålfeater hvor deltagerne samlet seg til felles underholdning og aktivitet. Bålfeaten i 1935 var en stor begivenhet, med fakkeltog og olsokbål med flere taler, sang og musikk, samt fyrverkeri som avslutning.²⁰ Bevisstheten rundt og gleden over bålfeaten var tydelig. I 1936 omtalte en artikkel i *Fritt Folk* avslutningen av riksmøtet slik:

Midtsommerfesten i høvisk nordisk form med bålfeater på en bakke med fritt utsyn, blev i alle henseender en opplevelse som både de tilreisende NS-folk, kampfellene i Oslo og de mange interesserte sent vil glemme.²¹

I 1939, da Riksmøtet heller ikke fant sted ved Olsok slik som vanlig, ser bålfeaten ut til å ha vært mindre – både i betydning og omfang. I programmet ble den bare omtalt med ordene "22:00

Bålfeater i leiren. (Åpen for alle.)"²² I forbindelse med en slik bålfeater fra en leir den Frivillige Arbeidstjeneste avholdt i 1938 kan man klart lese hvilken kollektiviserende funksjon de hadde:

Umiddelbart etter talen blev bålet tent og hele leiren illuminert av kjempeflammen i sterk sønnavind, kranset av smellende flagg med det gylne kors på rød bunn. På bakgrunn av sensommernattens mørket virket bildet helt **betagende**. Flere hundre flammebelyste ansikter, alle rettet en vei, mot kjempebålet som slo mot himmelen fra det sted Vidkun Quisling øieblikket før hadde stått og holdt sin manende tale. Det var som hans appel til alle nordmenn hadde tent denne vardeild, som gjenspeilet sig i alles øine.²³

Bålfeaters lys ble på mange måter både et bilde på føreren selv og det lyset han representerte for Norge, og det felles mål man hadde i partiet – "vardeilden" som skulle vekke det norske folket.

Alt i alt ser man et sterkt fokus på ritualisering i forbindelse med Riksmøtene, og partiets ideologi. Felles for de forskjellige ritualene NS benyttet seg av var at de hadde sterke ensrettende trekk. Hilsenen med høyrearm var nærmest en slags edsavsigelse hvor man underordnet seg Føreren. Det samme gjelder marsjene, forsøkene på bruk av uniformer, allsang og bålfeater, som alle sammen har sterke føringer i retning av å danne et fellesskap hvor det individuelle medlem ikke er like viktig som gruppen. Dette virket naturlig i et parti hvor det nasjonale fellesskapet var så ideologisk viktig. Den kollektive tankegangen bygget på en ide om et historisk gitt fellesskap i nasjonen Norge. Nasjonal Samlings tolkning av de felles verdiene samfunnet skulle hvile på avvek fra det som var allment i deres samtid. Sterk autoritetstro, fremmedfiendtlighet, militarisme og antiparlamentariske ideer gikk på tvers av samfunnets moral og demokratiets ånd. Derfor var det naturlig at partiets møter fikk så sterkt fokus på både å bygge partimytene og vise motstand mot makthaverne.

Noter

- 1 Nasjonal Samling 26/7-1934
- 2 Mehle, Eyvind (1944) *Olavstanken : fra Stiklestad til Stiklestad* . - Oslo : Centralforlaget . - 223 s.
- 3 *Fritt Folk* 23/6-1939
- 4 Nasjonal Samling 2/8-1934
- 5 Mehle (1944) Boken omhandler både stevnet i 1934 og det andre Stiklestadstevnet som fant sted i 1944.
- 6 Bell, Catherine (1992) *Ritual theory, ritual practice*. - Oxford University Press / London . - 270 s. - s. 26
- 7 Bell (1992) s. 82-86
- 8 Det første møtet, i 1934, var sannsynligvis annerledes og tilsvarte bare den formelle møtedelen av de senere Riksmøtene. Jeg har ikke funnet noe program eller fyldig gjengivelse av møtet.
- 9 Bell (1992) s. 71
- 10 Lunde, Gulbrand (1941) *Kampen for Norge I : skrifter, foredrag og avisartikler 1933-1940* . - Oslo : Gunnar Stenersens forl . - 246 s. s. 108
- 11 Nasjonal Samling 3/8-1935
- 12 Nasjonal Samlings Riksmøte : VII. Hamar 12.-13. aug. 1939 / Nasjonal Samling (1939) [s.n.]/[s.l.]. - [20s] . - s. 5 og 13-16

13 Bell (1992) s. 107-108

14 Partiet brukte allerede fra starten Olavskorset, et gult kors på rød bunn, som sitt fremste merke, og bar det med seg på faner ved alle riksmøtene og andre større begivenheter.

15 Thaulé, Jimi (2007) På nasjonal grunn : Bruken av historiske symboler og ritualer i Nasjonal Samling 1933-45. - Oslo : masteroppgave i historie. - 115s. - s. 21

16 Dahl, Hans Fredrik (2004) Quisling : en norsk tragedie . - Oslo : Aschehoug . - 512 s. s. 123

17 Fritt Folk 17/5-43

18 Nasjonal Samling 2/8-43

19 Nasjonal Samling 13/6-1935

20 Hafsrfsjord : program for Nasjonal Samlings riksmøte i Stavanger med Olsokstemne ved Hafsrfsjord / Nasjonal Samling (1935) . - [s.n. / s.l.] . - [46s] . - s. 12

21 Fritt Folk 29/6-1936

22 Nasjonal Samlings Riksmøte : VII. Hamar 12.-13. aug. 1939 s. 8

23 Fritt Folk 6/8-1938

Litteratur

Bell, Catherine (1992): *Ritual theory, ritual practice*. Oxford University Press, London.

Dahl, Hans Fredrik (2004): *Quisling: en norsk tragedie*. Oslo, Aschehoug.

Fritt Folk . - [avis på mikrofilm] (1936-1945). Oslo

Hafsrfsjord : program for Nasjonal Samlings riksmøte i Stavanger med Olsokstemne ved Hafsrfsjord / Nasjonal Samling . - [s.n. / s.l.] . - 1935.

Lunde, Gulbrand (1941): *Kampen for Norge i skrifter, foredrag og avisartikler 1933-1940*. Gunnar Stenersens forl, Oslo.

Mehle, Eyvind (1944): *Olavstanken: fra Stiklestad til Stiklestad*. Centralforlaget, Oslo.

Nasjonal Samling . - [avis på mikrofilm] (1934-1936). Oslo

Nasjonal Samlings 4. riksmøte: Oslo 25.-28. juni / Nasjonal Samling . Oslo : Møller og Scheens Boktrykkeri AS.

Nasjonal Samlings Riksmøte: VII. Hamar 12.-13. aug. 1939 / Nasjonal Samling . - [s.l. s.n.]. 1939.

Thaulé, Jimi (2007) *På nasjonal grunn: Bruken av historiske symboler og ritualer i Nasjonal Samling 1933-45*. Masteroppgave i historie, Universitetet I Oslo.

USA og Suez-krisa i 1956: Den kalde krigens betydning for amerikansk politikk

"How could we possibly support Britain and France if in doing so we lose the whole Arab world?" **President Dwight D. Eisenhowers klare uttalelse 1. november 1956 mot sine vestlige allierte er øyensynlig ikke forenelig med den kalde krigens posisjoner. I en konflikt der den amerikanske politikken, i likhet med den sovjetiske, opponerte mot sentrale NATO-land, synes USAs tilnærming til Suez-krisa ikke umiddelbart å kunne være del av amerikanernes kald-krigspolitikk. Likevel vil denne artikkelen argumentere for at den amerikanske posisjonen under Suez-konflikten i 1956 var et resultat av USAs oppdemmingsstrategi overfor Sovjetunionen.² På hvilke måter var den amerikanske posisjonen et uttrykk for USAs vurderinger i den kalde krigen?**

 Ingrid Lundestad, masterstudent i historie

Historikere og statsvitere som tidligere har beskjeftiget seg med krisa har i betydelig grad pekt på andre forhold bak USAs politikk. En retning konsentrerer seg hovedsakelig om problemer innad i alliansen, særlig med tanke på personlige uenigheter mellom de amerikanske lederne og den britiske statsminister Anthony Eden.³ Andre har fokusert på amerikanernes anti-kolonialisme som deres beveggrunn for en diplomatisk løsning av konflikten.⁴ Den kalde krigens rolle nevnes gjerne som en medvirkende årsak, men det mangler konkrete dybdestudier av hvordan den kalde krigen påvirket amerikansk strategi overfor krisa.⁵ En gjennomgang av den kalde krigens betydning for den amerikanske posisjonen vil øke forståelsen av den komplekse konflikten.

NASJONALISERINGEN AV SUEZ-KANALEN OG DE ALLIERTES INVASJON

Suez-krisa ble utløst da den egyptiske president Gamal Abd al-Nasser 26. juli 1956 annonserte nasjonaliseringen av Suez-kanal-selskapet. Nassers beslutning var særlig påvirket av det britisk-amerikanske avslaget på å finansiere Egypts utbygging av

Aswandammen. Ved hjelp av inntektene fra kanalen søkte Nasser å finansiere sitt prestisjeprojekt på egen hånd.

Britene, med sine interesser i kanalen, reagerte særlig sterkt på nasjonaliseringen. I Israel var styresmaktene interessert i en forkjøpskrig mot Egypt, før nabostaten hadde rustet opp og det israelske militære overtaket var redusert.⁶ Franskmennene var frustrert over Nassers støtte til frigjøringsbevegelsen i den franske kolonien Algerie. I tillegg ble den egyptiske lederen sammenliknet med Hitler, og situasjonen i 1956 med 1930-tallet.⁷ Israel, Frankrike og Storbritannia besluttet dermed å svare på Nassers nasjonalisering med invasjon. Den 29. oktober angrep Israel Egypt, mens de to vestmaktene ventet med å sette sitt ultimatum om tilbaketrekking fra Suez-kanalen til den 30. oktober, under påskudd av å skulle beskytte fri gjennomfart i Suez-kanalen.

I USA var president Eisenhower og utenriksminister Dulles skeptiske til et militært svar på nasjonaliseringen. Fra første stund initierte amerikanerne diplomatiske tiltak for å sikre internasjonal tilgang til Suez-kanalen. To konferanser ble avholdt i London i den sammenheng, og en flernasjonal Suez Canal Users Assosiation

sto sentralt i det amerikanske forslaget. Egypt avsto imidlertid fra å møte på konferansene, og Frankrike, Israel og Storbritannia så ikke dette som en tilfredsstillende løsning på konflikten. Da kampene brøt ut, uten at USA hadde blitt informert på forhånd, sto amerikanerne først i køen med å fordømme sine allierte, sammen med sin motstander i den kalde krigen, Sovjetunionen. Etter amerikansk påtrykk og sovjetiske trusler om intervensjon, ble Suez-krisa avsluttet med fransk-britisk-israelsk tilbaketrekking, i desember for de to førstnevnte, og i begynnelsen av mars 1957 for Israels del.⁸

AMERIKANSK POLITIKK I DEN KALDE KRIGEN OG MIDTØSTEN

Da den kalde krigen oppsto i kjølvannet av andre verdenskrig, var George Kennan sentral i utformingen av det som kom til å bli USAs grunnleggende utenrikspolitiske strategi. Han formulerte den såkalte oppdemningspolitikken, som i hovedsak hadde som målsetting å trygge amerikanske interesser ved å sikre egne interesseområder og forhindre sovjetisk og kommunistisk innflytelse utenfor Sovjetunionens grenser.⁹

Oppdemningsstrategien fikk således en geopolitisk og en ideologisk dimensjon. Geopolitisk sett ble det avgjørende for USA å forsvare sine interesser ved å verne om vestlig innflytelse, samt søke å forhindre sovjetisk ekspansjon. På det ideologiske plan så USA det som sentralt å demme opp for videre kommunistisk innflytelse ved å forhindre at kommunistiske partier eller sympatisører kom til makta. Denne ideologiske tilnærmingen innebar også at amerikansk politikk søkte å finne gehør i befolkningen i den tredje verden, ved at støtte for Vestens posisjoner kunne bidra til å styrke tilknytningen til vestmaktene, både geopolitisk og ideologisk.

Fra og med Eisenhowers presidentskap, som begynte i 1953, ble den kalde krigen i større grad global, og forholdet til Sovjetunionen var det sentrale utenrikspolitiske spørsmål.¹⁰ Etter Stalins død i 1953 søkte Sovjetunionen en mer ekspansiv politikk overfor den tredje verden,¹¹ som også Midtøsten var en del av. Dette var blant annet synlig da Egypt i 1955 sikret seg en våpenavtale med Tsjekkoslovakia, og Sovjetunionen dermed indirekte posisjonerte seg som aktør i regionen. Midtøsten var også inkludert i de områdene som Kennan definerte som sentrale for amerikanske interesser, der det var nødvendig å skape politiske holdninger som var i overensstemmelse med amerikansk politikk.¹²

DEN KALDE KRIGENS BETYDNING FOR AMERIKANSK POLITIKK UNDER SUEZ-KRISA

Det er i hovedsak to ulike dimensjoner ved den betydningen den kalde krigen hadde for utformingen av amerikanernes strategi under Suez-krisa. For det første var den amerikanske posisjonen knyttet til ønsket om å demme opp for sovjetisk innflytelse blant araberstatene, samtidig som amerikanerne ikke på langt nær var interessert i et permanent brudd med nære allierte. I tillegg ble den amerikanske politikken påvirket av forholdet til Sovjetunionen, og dermed den samtidige oppstanden i Ungarn.

Amerikansk oppdemning for sovjetisk innflytelse i Midtøsten

Betydningen av å demme opp for sovjetisk innflytelse i regionen gjorde seg klart gjeldende:

It is the military estimate of President Eisenhower [...] that military measures would start a war which would be extremely difficult to bring to an end, and that before the sympathies of all of the Middle East, Asian and African peoples would be irrevocably lost to the West – and lost to such an extent as to pose a very grave problem for the next generation. If we do not retain the sympathy of those people they will, in all probability, go over to the Soviet Union. [...] We favor a peaceful settlement by all possible means. War would be a disaster for the interest of the West in Asia and Africa.¹³

Denne amerikanske posisjonen, som ble slått fast under utenriksminister Dulles' møte med den britiske og den franske utenriksministeren, henholdsvis Lloyd og Pineau, i begynnelsen av oktober 1956, illustrerer den avgjørende betydningen den amerikanske oppdemningsstrategi hadde under Suez-krisa. Strategien gjorde det nødvendig for amerikanerne å innta en stilling til Suez-krisa som gjorde fortsatt vestlig innflytelse mulig i regionen, og begrenset Sovjetunionens grep på arabiske land.

I henhold til NSC-68 ble det vurdert at “any substantial further extension of the area under the domination of the Kremlin would raise the possibility that no coalition adequate to confront the Kremlin with greater strength could be assembled”.¹⁴ Dette hørte også sammen med den såkalte dominoteorien.¹⁵ Amerikanerne var heller ikke i tvil om at Sovjetunionen hadde ekspansive ambisjoner i det eurasiske området:

The [Soviet] design, therefore, calls for the complete subversion or forcible destruction of the machinery of government and structure of society in the countries of the non-Soviet world and their replacement by an apparatus and structure subservient to and controlled from the Kremlin. To that end Soviet efforts are now directed toward the domination of the Eurasian land mass.¹⁶

Med de europeiske stormaktene reduserte posisjon i regionen, syntes det avgjørende for amerikanerne å trygge vestlige interesser overfor Sovjetunionen. For å oppnå denne målsetningen var det derfor viktig å holde seg inne med både Israel og araberstatene. Eisenhower understreket betydningen av dette ved flere anledninger, både før og under Suez-krisa.¹⁷ Særlig Egypt var en sentral aktør i denne sammenheng, spesielt med tanke på at president Nassers ideer om ikke-tilknytning til supermaktene hadde stor appell blant araberstatene og flere av de nye statene som oppsto med avkoloniseringsprosessene. Imidlertid hadde land i den tredje verden uttrykt skepsis til USA på grunn av deres støtte til Israel og det som ble oppfattet som støtte til europeisk imperialisme.¹⁸ På den annen side mente Eisenhower at forgjengeren Truman hadde prioritert Israel i for stor grad, og at presidenten var bestemt på å praktisere upartiskhet i regionen etter at han kom til makta i 1953.¹⁹ Eisenhowers politikk søkte å demme opp for pro-sovjetiske eller kommunistiske holdninger i Midtøsten, og Asia og Afrika mer generelt, ved hjelp av en

balansert og diplomatisk tilnærming.

Da Suez-krisa oppsto i annen halvdel av 1956, ble dette perspektivet satt på prøve. Nasjonaliseringen av Suez-kanal-selskapet ble av amerikansk embetsverk vurdert som en legal handling fra Egypts side.²⁰ Eisenhower, som la mye vekt på å følge FN's linjer og fremstå som en fredens mann under den oppkommende valgkampen,²¹ så nødvendigheten av en diplomatisk løsning på konflikten. Sentralt i en slik tilnærming ble de to konferansene i London, der usikkerheten med hensyn til framtidig internasjonal tilgang til Suez-kanalen skulle løses. Amerikanerne balanserte således mellom de vestlige allierte, som ønsket et oppgjør med Nasser, og Egypt, som sto fast på sin nasjonalisering. Ved hjelp av denne orienteringen søkte den amerikanske ledelsen å demme opp mot sovjetisk innflytelse i regionen på to måter. For det første innebar USAs tilnærming at vestmaktene søkte å opprettholde den ledende eksterne rolle i utviklingen i Midtøsten, slik at Sovjetunionens innflytelse ble begrenset. Sekundært var dette en mulig løsning som prøvde å tilfredsstille krav fra de amerikanske allierte, slik at et permanent brudd i vestblokken kunne unngås.

Den diplomatiske retningen, og insisteringen på en fredelig løsning på Suez-krisa, ble dermed den gjennomgripende amerikanske posisjonen. Imidlertid førte ikke London-konferansene fram til noen løsning på Suez-kanal-spørsmålet, og den 29. oktober, da rapportene om den israelske invasjonen av Sinai hadde nådd den amerikanske ledelsen, mente Eisenhower at det viktigste for USA var å gå til FN for å fordømme angrepet på den egyptiske staten. Dulles påpekte at Sovjetunionen kanskje ville komme dem i forkjøpet, hvorpå Eisenhower repliserte at det var vesentlig for USA å posisjonere seg først. Viseutenriksminister Hoover konstaterte videre at hvis USA skulle komme til å stille seg på britene og franskmennenes side, ville araberne og hele Afrika bli tilknyttet Sovjetunionen.²²

Da britene og franskmennenes 12-timers ultimatum om tilbaketrekking fra Suez-kanalen ble kjent den 30. oktober,²³ opplevde den amerikanske ledelsen dette som et uakseptabelt tiltak.²⁴ Dulles mente at "it is a great tragedy, when the world stands shocked at Soviet brutality in Hungary, that the world should also be confronted by similar action on the part of the British and French in Egypt."²⁵ USA ville således fortsette FN-sporet, på tross av sine alliertes posisjoner.²⁶

Ved å insistere på en ikke-militær løsning på Suez-konflikten, på grunn av faren for å støte fra seg araberstatene, understreket amerikanske ledere at oppdemming av Sovjetunionen var den sentrale forklaringsfaktoren til amerikansk politikk. Med Egypts geopolitiske betydning i regionen, og Nassers ideologiske agitasjon, syntes Sovjetunionens økende interesse for regionen faretruende. Likevel kan det innvendes at USA, uavhengig av Sovjetunionen og den kalde krigen, hadde interesse av å opprettholde gode forbindelser til sentrale araberland. Med et slikt perspektiv kan det argumenteres for at forholdet til araberstatene, og ikke forholdet til Sovjetunionen i regionen, var den betydningsfulle forklaringsfaktoren bak USAs politikk. Imidlertid viser kildene til amerikansk politikk i perioden at betenkeligheter angående Sovjetunionens økende innflytelse i området var den internt uttalte bekymring.²⁷ Amerikanernes tilnærming til konflikten er

dermed et eksempel på hvordan den ideologiske tankegangen preget utformingen av amerikansk politikk under den kalde krigen. Oppdemmingsstrategien var linsene som ble brukt til å se på konflikten, samtidig som de geopolitiske og ideologiske interessene ved å demme opp for Sovjetunionen i regionen var den erklærte ledestjerne.

Samtidig som den amerikanske linja i Suez-konflikten innebar å fordømme den britiske og franske aggresjonen, søkte imidlertid ikke USA å støte fra seg sine nærmeste allierte:

For we do not accept the use of force as a wise or proper instrument for the settlement of international disputes. To say this—in this particular instance—is in no way to minimize our friendship with these nations—nor our determination to maintain those friendships.²⁸

På denne måten søkte Eisenhower å offentliggjøre for den amerikanske befolkningen at USA kunne være uenig med sine NATO-allierte, uten at det transatlantiske samarbeidet skulle bryte permanent sammen. Også i interne dokumenter kommer det fram at Eisenhower oppfattet det som uaktuelt å bryte opp alliansen med vestmaktene på generell basis.²⁹ Den kalde krigens rolle for amerikansk politikk er dermed også synlig i forholdet til vestmaktene. Selv om amerikansk oppdemmingsstrategi overfor Sovjetunionen gjorde det uaktuelt å gripe til militære midler i Suez-krisa, skulle ikke dette gå på absolutt bekostning av samarbeidet med vestmaktene. Blant annet ble dette klart da Sovjetunionen truet med intervensjon. I tilfelle sovjetisk militære skulle bli satt inn i konflikten mot vestmaktene, slik Sovjetunionen uttalte muligheten for, ville USA måtte støtte sine nærmeste allierte.³⁰ Med en slik utvikling ville det opprinnelige transatlantiske samarbeidet holdes i hevd. Imidlertid ville sannsynligvis amerikanernes oppdemming for sovjetisk innflytelse blant araberstatene mislykkes i en slik situasjon. På den annen side påpeker Galia Golan at Sovjetunionens trusler om intervensjon ikke var særlig sannsynlige,³¹ og de sovjetiske tilnærmingene ble også avvist fra amerikansk side.³² Internt ble da også betydningen av å ta lederskap i å demme opp for sovjetisk innflytelse blant araberstatene uttalt, i en situasjon der britene og franskmennene hadde forspilt sin posisjon.³³

Tilsvarende var forholdet til Israel under press under Suez-krisa. Umiddelbart etter opprettelsen av staten i 1948 hadde Sovjetunionen vennskapelige bånd til Israel. Likevel var situasjonen på 1950-tallet mer uklar, da Israel søkte tilknytning med Vesten, uten at det spesielle forholdet til USA, som kom senere, hadde blitt etablert. Etter Israels invasjon av Sinai insisterte den amerikanske ledelsen hardt på israelsk tilbaketrekking.³⁴ Efraim Karsh skriver at denne amerikanske politikken overfor Israel var motivert av ønsket om å demme opp for Sovjetunionen i regionen, samt å sikre overføringen av billig olje.³⁵ På den annen side var oljetilgangen avhengig av et vennskapelig forhold til de oljerike araberstatene, og denne faktoren var dermed del av den bredere ambisjonen om å forhindre sovjetisk innflytelse i området. Med Israels ønske om en vestlig tilknytning, og de faktiske båndene til de andre vestmaktene under invasjonen, syntes Israels stilling i den kalde krigen ikke direkte truet av en hard amerikansk linje. Samtidig understreket Eisenhower i sin offentlige redegjørelse for konflikten

at administrasjonen hadde "[...] considered it a basic matter of United States policy to support the new State of Israel and--at the same time--to strengthen our bonds both with Israel and with the Arab countries".³⁶ Den amerikanske intensjonen overfor Israel var dermed ikke, på samme måte som overfor vestmaktene, å bryte alt samarbeid på grunn av Suez-konflikten. Heller søkte amerikanerne å skape vennskapelige bånd til araberstatene uten at forbindelsene til Israel skulle endelig avsluttes.

Med utgangspunkt i Suez-konflikten slik den framsto for USA høsten 1956, virket faren for å miste tilknytningen til araberstatene større enn risikoen for et varig brudd med de europeiske allierte og Israel. Forholdet til araberstatene, og dermed oppdemmingen for Sovjetunionen, ble slik det gjennomgående tema i amerikansk politikk under konflikten. I et slikt lys var det nødvendig med et fast anti-kolonialistisk standpunkt fra amerikansk side, for å hindre at land i den tredje verden skulle vende seg til Sovjetunionen.³⁷ Dulles bemerket at denne diplomatiske linjen hadde sikret USA betydelig internasjonal støtte, og at verden nå så til USA for stødig lederskap.³⁸

Sovjetunionens politikk overfor Suez-krisa og den samtidige oppstanden i Ungarn

USAs posisjon, og mulige lederskap, var videre avhengig av Sovjetunionens politikk under Suez-krisa.

[I]f the British and the French occupied the Canal [...] [t]hey would make bitter enemies of the entire population of the Middle East and much of Africa. Everywhere they would be compelled to maintain themselves by force and in the end their own economy would be weakened virtually beyond repair and the influence of the West in the Middle East and most of Africa lost for a generation, if not a century. The Soviet Union would reap the benefit of a greatly weakened Western Europe and would move into a position of predominant influence in the Middle East and Africa. No doubt it was for this reason that the Soviets were seeking to prevent a peaceful adjustment of the Suez problem.³⁹

Eisenhower sa seg enig i denne analysen som Dulles la fram seinsommeren 1956. Til tross for at både Sovjetunionen og USA utover høsten begge kom til å opponere mot den israelsk-fransk-britiske invasjonen i månedskiftet oktober-november, ble Suez-krisa en episode der konkurransen om geopolitisk og ideologisk innflytelse mellom supermaktene utspilte seg. Til å begynne med var Sovjetunionen sein med å svare på nasjonaliseringen og invasjonen, men den 5. november framsatte de sovjetiske lederne et ultimatum, som blant annet innebar trusler om raketangrep mot aggressorene, og et forslag om en felles amerikansk-sovjetisk styrke for å forsvare Egypt. De sovjetiske interessene i konflikten var særlig knyttet til konkurransen med Vesten, ambisjonene om å styrke Sovjetunionens posisjon i regionen, samt å unngå direkte konfrontasjon med USA.⁴⁰

Amerikanerne var svært skeptiske til den sovjetiske tilnærmingen og det som ble ansett som en trussel mot Vestens posisjon. I et brev til den britiske statsministeren Eden understreket Eisenhower

at "the underlying purpose of [the Soviet] policy in this problem is to undermine the Western position in the Near East and Africa, and to weaken the Western nations at home."⁴¹ Ifølge John C. Campbell gjorde den sovjetiske trusselen om maktbruk amerikanerne særlig ivrige etter en rask våpenhvile for å hindre sovjetisk intervensjon og dermed mulig etterfølgende innflytelse i den arabiske verden.⁴² Tankegangen var at hvis Sovjetunionen skulle komme til å intervenere, måtte USA stille seg på sine vestlige alliertes side og dermed miste anseelse i den tredje verden. På den annen side trodde ikke den amerikanske ledelsen at Sovjetunionen ville komme til å angripe militært, og den reelle frykten for sovjetiske framstøt i regionen var således ikke nødvendigvis avgjørende for USA.⁴³ Imidlertid så amerikanerne behovet for å unngå at Sovjetunionen skulle vinne propagandamessig overfor araberstatene på grunn av utspillet. Også i forhold til det sovjetiske forslaget om felles amerikansk-sovjetiske styrker i konflikten var både Sovjetunionen og USA inneforstått med at ideen kun var av retorisk karakter; USA ville aldri gå med på et slikt tiltak.⁴⁴ Likevel var begge forslagene viktige i kald-krig-sammenheng, siden Sovjetunionen kunne styrke sin posisjon overfor araberstatene ved å framstå som Egypts forsvarer. Ved hjelp av den amerikanske diplomatiske tilnærmingen til Suez-krisa, søkte imidlertid USA å forhindre en slik utvikling, ved å balansere mellom vestmaktene og araberstatene. Gjennom FN-sporet søkte dermed Eisenhower å demme opp for sovjetisk innflytelse i Midtøsten.

Samtidig som Suez-krisa utspilte seg i Midtøsten, brøt det ut revolusjon i Ungarn, og den fikk dermed videre implikasjoner for supermaktene politikk. I juni 1956 hadde et tilsvarende opprør oppstått i Polen. 23. oktober startet den ungarske oppstanden, da 50 000 demonstranter samlet seg i hovedstaden og agiterte for tilbaketrekking av sovjetiske styrker, flertallvalg, løslatelse av politiske fanger, samt utnevnelsen av Nagy som statsminister. I utgangspunktet så Sovjetunionen ut til å tolerere en reformkommunistisk regjering i Ungarn.⁴⁵ Imidlertid mobiliserte Sovjetunionen militære tropper, og 4. november inntok Den røde armé Budapest. USA reagerte på den sovjetiske intervensjonen i Øst-blokken med forakt. I en melding til Nikolai Bulganin, lederen for Sovjetunionens ministerråd, skrev Eisenhower, den 5. november:

I urge in the name of humanity and in the cause of peace that the Soviet Union take action to withdraw Soviet forces from Hungary immediately and to permit the Hungarian people to enjoy and exercise the human rights and fundamental freedoms affirmed for all peoples in the United Nations Charter. The General Assembly of the United Nations is meeting in emergency session this afternoon in New York to consider this tragic situation. It is my hope that your representative will be in a position to announce at the Session today that the Soviet Union is preparing to withdraw its forces from that country and to allow the Hungarian people to enjoy the right to a government of their own choice.⁴⁶

Den amerikanske ledelsen ønsket således, på tilsvarende måte som overfor Suez-krisa, å benytte Generalforsamlingens "Uniting for peace"-mandat til å fordømme Sovjetunionens handlinger.

Ifølge Odd Arne Westad søkte USA å bruke Sovjetunionens harde reaksjon på oppstandene i Øst-Europa propagandamessig for å vinne terreng overfor Sovjetunionen.⁴⁷ Siden den sovjetiske reaksjonen på oppstanden i Ungarn kom nøyaktig samtidig som Suez-krigen sto på, var det umulig for USA å bruke militærmakt overfor Egypt for å gjenvinne Suez-kanalen uten å framstå som like undertrykkende som Sovjetunionen.⁴⁸ Suez-krisa kunne i stedet bli et eksempel på amerikansk anti-kolonialisme, og dermed en mulighet til å knytte den tredje verden nærmere Vesten. Den amerikanske ledelsen søkte i så måte å fordømme den sovjetiske politikken, og heller knytte imperialismen nærmere til kommunismen:

F[ew events] of recent times have so stirred the American people as the tragic effort of Hungarian men and women to gain freedom for themselves and for their children. The brutal purge of liberty which followed their heroic struggle will be long and sorrowfully remembered, not only by those directly suffering from that brutality, but also by all humans who believe in the dignity of man. Our immediate concern must be for those whose suffering we, the members of the free world, can effectively alleviate. These are the thousands of escapees who have successfully made their way out of Hungary during the past week. They are older people; they are women; they are children--and many of them are suffering wounds inflicted by the guns of Imperialist Communism.⁴⁹

USA brukte på denne måten de to samtidige krisene til å demme ideologisk opp for sovjetisk innflytelse i Asia og Afrika. Imidlertid var det amerikanske svaret på den sovjetiske tilnærmingen til oppstanden i Ungarn kun av retorisk art. Brian McCauley skriver at USA fra første stund var innstilt på ikke å involvere seg fysisk overfor Øst-blokken.⁵⁰ Eisenhower anerkjente det han omtalte som satellittstatene som utenfor amerikansk interessesfære,⁵¹ og ville av den grunn ikke konkurrere om geopolitisk og ideologisk innflytelse i dette området. Likevel agiterte amerikanerne for landets suverenitet og selvbestemmelsesrett, og prøvde å demme opp for den sovjetiske posisjonen. Samtidig som USA prøvde å vinne propagandamessig overfor Sovjetunionen i forbindelse med oppstanden i Ungarn, søkte imidlertid Sovjetunionen å vinne ideologisk innflytelse ved å vise til Vestens intervensjon overfor Egypt.⁵² I tillegg oppfattet amerikanerne det sovjetiske ultimatumet overfor Suez-krisa som et åpenbart forsøk på å fjerne oppmerksomheten fra deres samtidige undertrykkende virksomhet i Ungarn.⁵³ Amerikanerne måtte dermed også i denne sammenheng føre en balansert og diplomatisk linje under Suez-konflikten, for å demme opp for økt sovjetisk innflytelse.

KONKLUSJON

Den amerikanske diplomatiske tilnærmingen til Suez-krisa i 1956 var dermed på mange måter et resultat av USAs politikk under den kalde krigen. Først og fremst var politikken forankret i amerikansk oppdemningspolitikk overfor Sovjetunionen. Ved å balansere mellom å opprettholde Vestens posisjon i Midtøsten, og samtidig unngå et fullstendig brudd med nære allierte, søkte Eisenhower og Dulles å demme opp for Sovjetunionens innflytelse i regionen, både geopolitisk og ideologisk. Betydningen av å holde seg inne med Nasser, og dermed de andre araberstatene, samt deler av den tredje

verden, var framtreddende når USA utformet sin politikk med den målsetting å forhindre at disse landene skulle knytte seg nærmere Sovjetunionen. Den amerikanske oppdemningsstrategien var også synlig overfor Sovjetunionen direkte, særlig da USA brukte Sovjetunionens militære svar på oppstanden i Ungarn til å prøve å vinne propagandamessig i forhold til Suez-krisa og den kalde krigen mer generelt.

Samtidig som amerikanske vurderinger i den kalde krigen var av avgjørende karakter for landets politikk under Suez-konflikten, spilte også andre årsaker en rolle. Amerikansk anti-kolonialisme var en faktor som virket sammen med amerikansk oppdemningspolitikk. Med basis i den kalde krigen, og betydningen av å opprettholde vennskapelige forbindelser til regimene i Midtøsten, så USA det som sentralt å fordømme britene og franskmennenes invasjon, som ble sett på som imperialistisk i den tredje verden. Også problemene innad i den transatlantiske alliansen kan delvis ses i sammenheng med den kalde krigens rolle i konflikten. Uenigheten mellom de allierte ble et symptom på statenes ulike interesser og oppfatninger, særlig i forhold til hvordan vestlige interesser i regionen best ble ivarett. Der USA prøvde å opprettholde den vestlige posisjonen i regionen ved å ta over lederskapet fra britene, så Storbritannia og Frankrike i større grad Egypts politikk som en trussel mot deres nasjonale interesser. Samlet sett var likevel de geopolitiske og ideologiske interessene overfor Sovjetunionen i regionen dominerende i utformingen av amerikansk politikk. USA opptrådte innenfor en balansegang mellom å støtte allierte og å vinne terreng blant araberstatene og nylig selvstendige stater, der Nassers ideer om ikke-tilknytning også hadde betydelig appell. Selv om historiske forklaringer aldri er endimensjonale, har jeg argumentert for at den kalde krigen og amerikansk oppdemningsstrategi var hovedårsaken til den amerikanske posisjonen under Suez-krisa i 1956, samtidig som denne faktoren virket sammen med andre årsaker.

Amerikanernes oppdemningsstrategi i Midtøsten ble likevel ikke noen ensidig suksess. Etter Suez-konflikten vant Sovjetunionen dypere terreng i regionen, ved at særlig Egypt og Syria ble nærmere knyttet til kommunistblokken.⁵⁴ Eisenhower-doktrinen, som lovet støtte til alle stater som var truet av kommunismen, kom da også som en reaksjon på krisa, for å beskytte konservative arabiske regimer fra Nassers radikale politikk.⁵⁵ Framtidige forskningsarbeider kan derfor blant annet vurdere hvorfor den amerikanske oppdemningsstrategien ikke forhindret at Sovjetunionen fikk større innflytelse. Eller fra den andre vinkelen; hvorfor vant Sovjetunionen innflytelse i Midtøsten, trass i amerikanske mottiltak? Samtidig skal ikke den sovjetiske posisjonen i regionen overvurderes. Eisenhower-administrasjonen innså selv, etter Suez-krisa, at landet var den ledende eksterne makta i regionen,⁵⁶ en posisjon USA fortsatt innehar i dag.

Noter

- 1 Eisenhower sitert i *Foreign Relations of the United States [FRUS], 1955-1957*, XVI, 910.
- 2 Artikkelen fokuserer på perioden fra nasjonaliseringen av Suez-kanalen den 26. juli 1956, fram til ca. 10. november, en tid etter at israelske, og deretter franske og britiske, styrker hadde invadert Egypt. Hovedvekten vil være på amerikanske holdninger til spørsmålet om og den faktiske bruken av militærmakt for å reversere nasjonaliseringen.
- 3 Se blant annet Ambrose 1984, s. 357-361; Freiberger, 1992, s. 160-180; Bowie 1989, s. 213. For mer generelle problemer innad i alliansen under krisa, se Risse-Kappen, 1996, s. 381-382; Mattern 2001, s. 370-372.
- 4 Se for eksempel Louis 1985, s. 409-416; Grimnes 1987, s. 146.
- 5 Blant annet Peter Hahn skriver om amerikansk oppdemningsstrategi i Suez-krisa, men fokuserer på konflikten mellom Israel og araberstatene, heller enn å se krisa som mangesidig, og også en konflikt innad i det vestlige samarbeidet (Hahn 1991; Hahn 2004). Geoffrey Warner har i en gjennomgang av kildeserien *FRUS*' bind om Suez-krisa også støttet konklusjonen om den kalde krigens primat for amerikansk atferd, men gir ikke en bredere analyse av amerikansk oppdemningsstrategi i konflikten utover dette (Warner 1991).
- 6 Bar-On 1989, s. 147; Neff 2002, s. 79 og 170.
- 7 Vaisse. 1989, s. 134.
- 8 Fry 1993, s. 327; Golan 1990, s. 278-279; Richardson 1996, s. viii.
- 9 Gaddis 2005, s. 29 og 35. Begrepet *containment* ble første gang introdusert i Kennans artikkel i *Foreign Affairs* sommeren 1947, undertegnet "Mr. X" (Gaddis 2005, s. 24-25).
- 10 Schulzinger 2002, s. 244.
- 11 Lundestad 2004, s. 66.
- 12 Gaddis 2005, s. 29; *FRUS, 1952-1954*, IX, s. 400.
- 13 Dulles sitert i *FRUS, 1955-1957*, XVI, s. 640.
- 14 *National Security Council [NSC]-68*, I.
- 15 Gaddis 2005, s. 128-129.
- 16 *NSC-68*, III.
- 17 Eisenhower, "State of the Union Address": Eisenhower, "Radio and Television Report".
- 18 *FRUS, 1952-1954*, IX, s. 399-400 og 525-526.
- 19 Hahn 2004, s. 147.
- 20 *FRUS, 1955-1957*, XVI, s. 16-18. Legaliteten knyttes her til at selskapet var etablert under egyptisk lov, og dermed ikke en internasjonal avtale mellom suverene myndigheter. Så fremt utbetalingene av markedsjustert kompensasjon til aksjeeierne ble utført, slik Nassers nasjonaliseringsdekret lovet, og gjennomført i kanalen ble opprettholdt, syntes nasjonaliseringsdekretet ikke å bryte med Suez-kanal-konvensjonen av 1888.
- 21 For det første førte Eisenhower valgkamp under slagordet "peace and prosperity" (CB Presidential Research Services), og muligheten for å bli viklet inn i en internasjonal konflikt under innspurten av valgkampen kunne i så måte få alvorlige konsekvenser for presidentens troverdighet bare få dager før valgdagen 6. november. For det andre var presidenten med bakgrunn som general fra andre verdenskrig på mer prinsipielt grunnlag opptatt av at "peace is the keystone of our national policy" (Eisenhower, "State of the Union Address").
- 22 *FRUS, 1955-1957*, XVI, s. 835 og 837.
- 23 Ultimatumet innebar at både Egypt og Israel skulle trekke seg tilbake fra Suez-kanalen, noe som ville posisjonert Israel på Sinai-halvøya, siden Israel ikke ble påkrevd å trekke seg tilbake til sine grenser. Dulles i *FRUS, 1955-1957*, XVI, s. 867.
- 24 Eisenhower og Dulles sitert i *FRUS, 1955-1957*, XVI, s. 863.

- 25 Dulles sitert i *FRUS, 1955-1957*, XVI, s. 868.
- 26 Se blant annet Eisenhower, "Radio and Television Report". Eisenhower viser her til Sikkerhetsrådets resolusjon 119 av 1956, der det stadfestes at medlemmene ikke kunne enes om en angitt løsning på konflikten. Resolusjonen viser videre til det såkalte "Uniting for Peace"-vedtaket, fra Generalforsamlingens resolusjon 377 av 1950, som gir Generalforsamlingen anledning til å uttale seg om spørsmål angående internasjonal fred og sikkerhet, når veto-retten i Sikkerhetsrådet forhindrer dette organet i å vedta slike beslutninger. Generalforsamlingens første ekstraordinære sesjon behandlet Suez-krisa i resolusjon 997-1003 av 1956, der forsamlingen oppmoder til fransk-britisk-israelsk tilbaketrekking.
- 27 Se blant annet *FRUS, 1955-1957*, XVI, s. 334, 694, 837 og 910.
- 28 Eisenhower, "Radio and Television Report".
- 29 Eisenhower sitert i *FRUS, 1955-1957*, XVI, s. 906-14.
- 30 Eisenhower sitert i *FRUS, 1955-1957*, XVI, s. 1014.
- 31 Golan 1990, s. 280-281.
- 32 *FRUS, 1955-1957*, XVI, s. 1018-1020.
- 33 Eisenhower sitert i Warner 1991, s. 316.
- 34 Neff 2002, s. 99-100.
- 35 Karsh 1997, s. 161.
- 36 Eisenhower, "Radio and Television Report".
- 37 Dulles sitert i Warner 1991, s. 314.
- 38 Dulles sitert i *FRUS, 1955-1957*, XVI, s. 905.
- 39 Dulles i *FRUS, 1955-1957*, XVI, s. 334.
- 40 Golan 1990, s. 275-279.
- 41 Eisenhower, "To Robert Anthony Eden".
- 42 Campbell 1989, s. 248.
- 43 McCauley 1981, s. 785-786.
- 44 Golan 1990, s. 281; McCauley 1981, s. 788.
- 45 Boyle 2005, s. 550 og 552.
- 46 Eisenhower, "Message to Nikolai Bulganin".
- 47 Westad 2005, s. 125.
- 48 Mattern 2001, s. 372.
- 49 Eisenhower, "Statement by the President".
- 50 McCauley 1981, s. 780 og 784.
- 51 Eisenhower sitert i McCauley 1981, s. 784; Boyle 2005, s. 559.
- 52 Boyle 2005, s. 559.
- 53 Uttalelse fra Det hvite hus sitert i Eisenhower, "Message to Nikolai Bulganin".
- 54 Dawisha 1997, s. 32-33; Seale 1997, s. 54.
- 55 Schulzinger 1990, s. 254.
- 56 Schulzinger 1990, s. 251.

Litteratur

Primærkilder

- Eisenhower, Dwight D. "Annual Message to the Congress on the State of the Union Address". 1956. Tilgjengelig via The American Presidency Project, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=10593> (oppført 5.4.2006).
- _____. "Radio and Television Report to the American People on the Developments in Eastern Europe and the Middle East". 1956. Tilgjengelig via The American Presidency Project, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=10685&st=&st1> (oppført 9.5.2006).
- _____. "Message to Nikolai Bulganin, chairman, Council of ministers, U.S.S.R., Urging Withdrawal of Soviet Forces from Hungary". 1956. Tilgjengelig via The American Presidency Project,

<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=10695&st=&st1> (oppøst 9.5.2006).

_____. "Statement by the President Concerning the Admission of Refugees from Hungary". 1956. Tilgjengelig via The American Presidency Project, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=10700&st=&st1> (oppøst 9.5.2006).

_____. "To Robert Anthony Eden". 1956. Tilgjengelig via Presidential papers of Dwight David Eisenhower, <http://www.eisenhowermemorial.org/presidential-papers/first-term/documents/1972.cfm> (oppøst 28.4.2006).

Foreign relations of the United States [FRUS], 1952-1954: Volume IX: The Near and Middle East. Redigert av J. P. Glennon, P. Claussen, J. M. Lee og C. N. Raether. Washington: United States government printing office, 1986.

Foreign relations of the United States [FRUS], 1955-1957: Volume XVI: Suez crisis July 26- December 31, 1956. Redigert av John P. Glennon og Nina J. Noring. Washington: United States government printing office, 1990.

National Security Council [NSC] – 68. United States Objectives and Programs for National Security. Tilgjengelig via <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsc-hst/nsc-68.htm> (oppøst 28.4.2006).

Sekundærlitteratur

Ambrose, Stephen E. (1984). *Eisenhower: The President, Volume 2, 1952-1969.* London: George Allan Unwin.

Bar-On, M. (1989). "David Ben Gurion and the Sèvres Collusion". I *Suez 1956: The Crisis and its Consequences*, redigert av W. R. Louis og R. Owen. Oxford: Clarendon Press.

Bowie, Robert R. (1989). "Eisenhower, Dulles and the Suez Crisis". I *Suez 1956: The Crisis and its Consequences*, redigert av W. R. Louis og R. Owen. Oxford: Clarendon Press.

Boyle, Peter G. (2005). "The Hungarian Revolution and the Suez Crisis". *History*, 30. årgang, utgave 300.

Campbell, John C. (1989). "The Soviet Union, the United States, and the Twin Crises of Hungary and Suez". I *Suez 1956: The Crisis and its Consequences*, redigert av W. R. Louis og R. Owen. Oxford: Clarendon Press.

CB Presidential Research Services. "1956 Presidential Campaign Slogans". Tilgjengelig via <http://www.presidentsusa.net/1956slogan.html> (oppøst 19.6.2006).

Dawisha, Adeed (1997). "Egypt". I *The Cold War and the Middle East*, redigert av Y. Sayigh og A. Shlaim. New York: Oxford University Press.

Freiberger, Steven Z. (1992). *Dawn over Suez: The Rise of American Power in the Middle East 1953-1957.* Chicago: Ivan R. Dee.

Fry, M. G. (1993). "Feature Review: Decline, Sanctions and the Suez Crisis, 1956-1957". *Diplomatic History*, 17. årgang, nr. 2.

Gaddis, John Lewis (2005). *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War.* New York: Oxford University Press.

Golan, Galia (1990). "The Soviet Union and the Suez Crisis". I *The Suez-Sinai Crisis 1956: Retrospective and Reappraisal*, redigert av S. I. Troen og M. Shemesh. London: Frank Cass.

Grimnes, Ole Kristian (1987). "Den globale kalde krigen". I *Cappelens verdenshistorie*, bind 19, redigert av E. Bjøl og K. Mykland. Oslo: Cappelen.

Hahn, Peter (1991). *United States, Great Britain, and Egypt, 1945-1956: Strategy and Diplomacy in the Early Cold War.* Chapel Hill: The

University of North Carolina Press.

_____. (2004). *Caught in the Middle East: U.S. Policy towards the Arab-Israeli Conflict, 1945-1961.* Chapel Hill og London: The University of North Carolina Press.

Karsh, Efraim (1997). "Israel". I *The Cold War and the Middle East*, redigert av Y. Sayigh og A. Shlaim. New York: Oxford University Press.

Louis, William Roger (1985). "American Anti-colonialism and the Dissolution of the British Empire". *International Affairs*, 61. årgang, nr. 3.

Lundestad, Geir (2004). *Øst, vest, nord, sør: Hovedlinjer i internasjonal politikk etter 1945.* Oslo: Universitetsforlaget.

Mattern, Janice B. (2001). "The Power Politics of Identity". *European Journal of International Relations*, 7. årgang, nr. 3.

McCauley, Brian (1981). "Hungary and Suez, 1956: The Limits of Soviet and American Power". *Journal of Contemporary History*, 16. årgang, nr. 4.

Neff, Daonald (2002). *Fallen Pillars: U.S. Policy towards Palestine and Israel since 1945.* Washington, D.C.: Institute for Palestine Studies.

Richardson, Louise (1996). *When Allies Differ: Anglo-American Relations during the Suez and Falklands Crises.* New York: St. Martin's Press.

Risse-Kappen, Thomas (1996). "Collective Identity in a Democratic Community: The Case of NATO". I *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, redigert av P. J. Katzenstein. New York: Columbia University Press.

Schulzinger, Robert D. (1990). "The Impact of Suez on United States Middle East Policy, 1957-1958." I *The Suez-Sinai Crisis 1956: Retrospective and Reappraisal*, redigert av S. I. Troen og M. Shemesh. London: Frank Cass.

_____. (2002). *U.S. Diplomacy since 1900.* New York: Oxford University Press.

Seale, Patrick (1997). "Syria". I *The Cold War and the Middle East*, redigert av Y. Sayigh og A. Shlaim. New York: Oxford University Press.

Vaïsse, M. (1989). "France and the Suez Crisis". I *Suez 1956: The Crisis and its Consequences*, redigert av W. R. Louis og R. Owen. Oxford: Clarendon Press.

Warner, Geoffrey (1991). "Review Article: The United States and the Suez Crisis". *International Affairs*, 65. årgang, nr. 2.

Westad, Odd Arne (2005). *The Global Cold War.* New York: Cambridge University Press.

Interkulturell dannelse

i norsk og tysk historiefaglig skoleundervisning

Hvilket grunnlag gir historiefaget i norsk og tysk skole for interkulturell dannelse? Problemstillingen dannet bakgrunn for et forskningsprosjekt som ble gjennomført i perioden 2002-2004 og som var del av Norges Forskningsråds KUPP-prosjekt: Kunnskapsutvikling og profesjonsutøving. Resultatene fra prosjektet er samlet i to rapporter som inngår i Høgskolen i Vestfolds skriftserie.¹

Halvdan Eikeland, professor Dr. philos. ved Høgskolen i Vestfold

Prosjektet hadde tittelen ”Historieundervisning og interkulturell læring” og var på flere måter omfattende: Det forskningsteoretiske utgangspunkt var historiedidaktiske kategorier og problemstillinger som er utviklet først og fremst i Tyskland i den siste 30-årsperioden, og kategoriene som analyseredskaper er fremdeles gjenstand for debatt innenfor de historiedidaktiske fagmiljøene i for eksempel Tyskland og de nordiske land. Metodisk var arbeidet preget av en kvalitativ tilnærming, der både tekstanalyse og lærer- og elevintervjuer ble tatt i bruk. Arbeidet omfattet m.h.t. faglig innhold et vidt forskningsfelt: Læreplananalyser, lærebokanalyser og analyse av praksiserfaringer. Når det gjaldt læreplaner, analyserte jeg et utvalg tyske historieplaner og sammenliknet dem med de norske historieplanene for grunnskole og videregående skole som var i bruk før ”kunnskapsløftet”, m.a.o. læreplanene som ble til på 1990-tallet. Lærebokanalysen tok for seg de norske lærebøkene for mellomtrinnet, ungdomstrinnet og videregående skole utgitt av lærebokforlagene Aschehoug, Cappelen, Gyldendal og Universitetsforlaget og som var i bruk i skoleårene 2001/2002 og 2002/2003. Analysen av praksiserfaringer bygde på observasjon og intervjuer ved tre norske skoler: Fjell skole i Drammen (barnetrinnet), Lindeberg skole i Oslo (barne- og ungdomstrinnet) og Grefsen videregående skole i Oslo.

Jeg skal oppsummere de viktigste resultatene fra innholdsanalysen og gjøre rede for de historiedidaktiske spørsmålene som analysen bygde på. Innholdsanalysen ble knyttet til to hovedspørsmål. For det første: Hvilket interkulturelt bevissthetsnivå og hvilken faglig vektlegging er læreplanene og lærebøkene preget av, og hvordan er læreplaner og lærebøker tilrettelagt for læring og dannelse i et multietnisk, flerkulturelt samfunn?² Og for det andre: Hvilke sider ved det praktiske arbeidet ved de utvalgte skolene bør framheves i samband med en interkulturell lærings- og dannelsesprosess?

ANALYSE AV LÆREPLANER, LÆREBØKER OG PRAKSIS: DE VIKTIGSTE RESULTATENE

Analysen tok utgangspunkt i en del temakretser som ble vurdert som særlig relevante i samband med en interkulturell lærings- og dannelsesprosess, for eksempel hvilken plass læreplaner og lærebøker gir for tema som folkevandringer, flerkulturelle samfunn gjennom historien, etniske minoriteter, nasjonal identitetsproblematikk, felles verdigrunnlag knyttet til for eksempel demokratiutvikling og allmenne menneskeretter, og spørsmål knyttet til toleranse, rasisme og diskriminering, m.m.³

Regionalt skilte jeg mellom et nasjonalt, et europeisk og et utenomeuropeisk innholdsperspektiv. I den sammenheng var jeg særlig opptatt av hvilken plass det blir gitt for utenomeuropeisk historie, ulike etniske gruppers historie, og den historiske utviklingen av samfunn preget av de store verdensreligionene, for eksempel muslimske samfunn. Den historiedidaktiske analysen bygde på fire kategorier: identitet, historiebevissthet, perspektivmangfold og fremmedforståelse. Det overordnede målet for læringsprosessen ble knyttet til begrepet interkulturell historisk kompetanse,⁴ der jeg opererte med fire delmål: Evne til selvrefleksjon, evne til fremmedrefleksjon, evne til å bearbeide kulturelle kontraster på en målrettet og rasjonell måte, og forståelse av perspektivmangfold.

VEKTLEGGING AV INTERKULTURELL HISTORISK LÆRING I TYSKE OG NORSKE LÆREPLANER⁵

Generelt sett kom formuleringer knyttet til interkulturell læring og dannelse klarere til uttrykk i den generelle delen av læreplanene enn i fagdelen. Et fellestrekk var også at omtalen av Tyskland og Norge som multietniske, flerkulturelle samfunn i planene var lite problematiserende: Det ble slått fast at skolen må ta hensyn

til elever med ulik kulturell og etnisk bakgrunn, men konkrete problemer ble i den sammenheng ikke i særlig grad tatt opp og drøftet. Både i norske og tyske læreplaner ble interkulturell læring begrunnet ut fra humanisme, menneskerettigheter og toleranse. I flere av læreplanene, og ikke minst tydelig i de tyske, ble det advart mot nasjonalisme og eurosentrisme.

Den flerkulturelle vektleggingen kom imidlertid lite til uttrykk i det konkrete innholdsvalget i de fleste læreplanene. Nasjonal og europeisk historie ble vektlagt, og utenomeuropeisk historie var i de fleste planene et marginalt fenomen.

De tyske planene var svært ulike når det gjaldt å uttrykke en interkulturell problembevissthet. I noen av planene ble det overhodet ikke nevnt at det tyske samfunn i økende grad utvikler seg til et multietnisk, flerkulturelt samfunn, og sentrale historiedidaktiske kategorier som perspektivmangfold og fremmedforståelse inngikk ikke i målformuleringene. I andre planer fikk derimot spørsmål knyttet til flerkulturell sameksistens en relativt stor plass.

Det var overraskende at nøkkelbegreper innenfor den omfattende historiedidaktiske forskning i Tyskland siden begynnelsen av 1970-tallet ikke ble benyttet i flere av plandokumentene. Det gjaldt for eksempel begrepet "historiebevissthet". Aller tydeligst var dette i rammeplanen for historie i Berlin for 5.-10. skoleår, mens rammeplanene for historie i Hessen og Schleswig-Holstein på en langt tydeligere måte var preget av historiedidaktisk refleksjon. Ingen av de norske læreplanene brukte begrepet "historiebevissthet" direkte. Forskjellene mellom planene gav seg også utslag i utvalget av historisk lærestoff og hvordan det ble strukturert. Flere av planene var preget av en tradisjonell innholdskanon, som stort sett manglet didaktisk begrunnelse. De klareste eksemplene på dette var rammeplanen for historie fra Berlin og når det gjaldt Norge, historiedelen av samfunnsfagplanen i L 97. Den norske fagplanen for historie for videregående skole var derimot mer fleksibel og åpnet bl.a. for en relevant tematisk stoffstrukturering. Med det menes at det var større plass for tema som folkevandring, kulturkontakt og kulturkonflikt, nasjonalisme, identitetsspørsmål, minoritetsproblematikk, og rasisme og diskriminering. Det samme gjaldt flere av de andre tyske planene, f. eks. planene fra Hessen og Schleswig-Holstein.

De fleste historieplanene manglet langt på vei didaktiske begrunnelser. Stoffet som elevene skulle lære, ble regnet opp uten direkte begrunnelser knyttet til for eksempel overordnede mål eller til hvordan ulike læringsformer kan bidra til å fremme bestemte dannelsesmål. De overordnede målene i den innledende delen av mange av planene tok derimot på en tydelig måte utgangspunkt i utviklingen mot flerkulturelle samfunn.

Min kritikk bygger ikke på en enkel mål-middel-tenkning, men på en oppfatning om at didaktisk refleksjon er en viktig forutsetning for tilrettelegging av læringsprosesser. Mangelen på tydelige didaktiske begrunnelser i flere av læreplanene gjorde dem etter min oppfatning til mangelfulle redskaper i en interkulturell lærings- og dannelsesprosess. Den norske læreplanen i historie for videregående skole hadde derimot som allerede nevnt et mer åpent preg som skapte muligheter for den kreative lærer. Problemet

også med denne planen var at de didaktiske begrunnelsene til dels var vage, uten henvisninger til historiedidaktisk debatt og historiedidaktiske nøkkelbegreper.

NORSKE LÆREBØKER I HISTORIE SOM REDSKAPER FOR INTERKULTURELL DANNELSE⁶

Innholdsanalysen av norske lærebøker for grunnskole og videregående skole ble bl.a. knyttet til de historiske temakretsene flerkulturell kontakt og migrasjon gjennom historien, nasjonalisme og etniske minoritetsgrupper, holdninger til andre folkegrupper gjennom historien, utviklingen av felles verdiforestillinger og historiske eksempler på fiendebilder, stereotypier og rasistiske holdninger, og beskrivelser av hverdagshistorie. Jeg tok som nevnt utgangspunkt i tre innholdsperspektiver: et nasjonalt, et europeisk og et utenomeuropeisk. Den historiedidaktiske analysen ble knyttet til de overordnede målene identitetsdannelse, historiebevissthet, perspektivmangfold og fremmedforståelse. Av plasshensyn vil jeg i det videre konsentrere meg om lærebøkene for videregående skole.

Lærebøkene i historie for videregående skole var relativt omfattende tekster, og mulighetene for fordypning skulle dermed være større enn i lærebøkene for mellomtrinnet og ungdomstrinnet. Forventningene ble i den sammenheng på flere måter tilfredsstillt. Jeg vil knytte min vurdering til målet *å utvikle interkulturell historisk kompetanse*.

Målet *å utvikle evne til selvrefleksjon*⁷ ble i disse tekstene vektlagt på en langt mer dyptgripende måte enn i tekstene for mellom- og ungdomstrinnet. Det gjaldt framstillingene om hvordan en norsk felleskapsfølelse og et felles norm- og identitetsgrunnlag var under gradvis utvikling fra de eldste tider, og det ble også gitt eksempler på nordmenns forhold til innvandrergupper i ulike historiske perioder. Både i samband med norsk og europeisk historie ble begrepet "nasjon" grundig og kritisk drøftet, og det ble i den sammenheng drøftet hvordan en nasjonal identitetsfølelse var under utvikling. Samtlige lærebøker gav grundige og kritiske framstillinger om innslag av rasisme og fremmedfiendtlighet både i eldre og nyere europeisk og nasjonal historie. De negative utslagene av nasjonalisme ble beskrevet både i framstillingen av forholdet til nasjonale minoriteter, i beskrivelsene av europeernes møte med utenomeuropeiske samfunn og om hvordan de nye innvandergruppene blir møtt i den aller nyeste historien.

Tekstene gav en relativt omfattende kunnskap som skaper *grunnlag for å bearbeide problemer knyttet til kulturelle kontraster* på en kritisk og rasjonell måte. Fra norsk historie gjaldt det bl.a. forholdet til grupper som hanseater, finner, samer, jøder, sigøynere, "de vandrende" og i den nyeste historien arbeidsinnvandrere fra ulike deler av verden og politiske flyktninger. Fra europeisk historie ble det gitt relativt stor plass for minoritetsproblematikk, og det gjaldt ikke minst framstillingene av jødernes historie og jødepersegørelser.

Når det gjaldt målet *å utvikle elevenes evne til fremmedrefleksjon*⁸, fant jeg også i lærebøkene for videregående skole de største manglene. På den positive siden kan det slås fast at bøkene gav nyanserte framstillinger av folkevandring, kulturkontakt og kulturkonflikt i ulike historiske perioder og områder. Det gjaldt

ikke minst framstillingene av eldre europeisk og utenomeuropeisk historie. De tilsvarende framstillingene for perioden etter 1850 gav solid oversiktskunnskap. Innvendningene mot framstillingene var at de ble summariske. Mulighetene for å 'dukke ned' i stoffet ble sterkt begrensede. Derfor ble også tekstene for videregående skole preget av *manglende perspektivmangfold*.⁹ Flere av lærebøkene og arbeidsbøkene hadde likevel eksempler på at elevene gjennom arbeidet med kildetekster hadde muligheter for å følge historien gjennom andres øyne og dermed utvikle sin *fremmedforståelse*. Flere av lærebøkene skapte også grunnlag for fremmedforståelse gjennom omfattende beskrivelser av for eksempel hverdagsliv og hverdagsforestillinger i nasjonal og europeisk historie i ulike historiske perioder.

ERFARINGER FRA NORSK SKOLE: PRINSIPIELLE SPØRSMÅL OG PRAKTISKE EKSEMPLER

Den første delen av arbeidet var på flere måter styrt av forhåndsoppfatninger om hvordan interkulturell historisk læring bør være. Ikke minst bygde framstillingen på oppfatninger om hvilket historiefaglig innhold som bør vektlegges. I den sammenheng ble det gitt stor plass for lærebokanalyse. Gjennom mitt møte med praksis ble følgende spørsmål mer og mer påtrengende: Hvor viktig er egentlig læreboka i en interkulturell lærings- og dannelsesprosess? Hva er etter lærernes oppfatning de viktigste virkemidlene i læringsprosessen?

Mine skolebesøk ble lagt til tre skoler på henholdsvis barnetrinn, ungdomstrinn og videregående skole, og jeg intervjuet én rektor (ved Fjell skole), syv lærere og noen grupper elever. I tillegg fikk jeg adgang til elevrapporter. To av skolene hadde en høy andel elever med innvandrerbakgrunn, mens det ved den videregående skolen omfattet ca. 20 prosent av elevene.

Hvilken betydning har tilrettelegging av skolemiljøet i samband med interkulturell læring? Ved alle de tre skolene spilte arbeidet med skolemiljøet en sentral rolle. Arbeidet ved Fjell skole blir her brukt som eksempel. Fjell skole i Drammen har i de siste årene fått flere nasjonale og internasjonale priser (bl.a. en UNESCO-pris og Benjamin-prisen) for arbeidet med å bygge opp et skole- og læringsmiljø preget av toleranse, interkulturell forståelse og hensyn til den enkelte elevs bakgrunn. Dette er resultatene av en utviklingsprosess fra tidlig på 1980-tallet da skolen ble karakterisert som en "problemskole". Grunnfilosofien skolen bygger sitt sosiale og pedagogiske arbeid på, er at "normen er ulikhet". Arbeidet representerer en form for tilpasset opplæring som er i godt samsvar med tankene som allerede kom til uttrykk i Normalplanen av 1939: *å gjeva elevane ei opplæring som er i best mogleg samhøve med evnene og givnadene deira*. Utgangspunktet blir tatt i det enkelte barn, og det legges hver uke en individuell plan, som ved slutten av uka blir drøftet med den enkelte elev. En viktig side ved skolens felles grunnfilosofi er også synet på språkopplæring. Leseopplæring på førstespråket blir sterkt vektlagt. Begrunnelsen er at opplæring på førstespråket blir vurdert som grunnleggende for barnets identitetsutvikling.

Skolens grunnfilosofi får også konsekvenser for den praktiske organiseringen av klasserommet. I det meste av elevenes tid i klasserommet sitter de i ring. De sitter kun ved sine pulter når

de har individuelle skriftlige eller andre arbeid. Organiseringen av klasserommet har også nær sammenheng med vektlegging av samtale i læringsprosessen, og av synet på lærerrollen. Grunnfilosofien når det gjelder lærerrollen, er at en tydelig og bestemt lærer er en forutsetning for demokratisk læring. Det er ikke snakk om en autoritær klasseledelse, men en ledelse som er tydelig og bestemt og som samtidig viser omsorg og *ser* elevene. Klassesamtalen er et sentralt virkemiddel i den interkulturelle lærings- og dannelsesprosessen. Elevenes samtale med læreren og seg imellom blir også et middel til å forebygge mobbing. En sentral side ved den antimobbe-profilen som Fjell skole følger, er samtale også med den som mobber, og ikke bare med den som blir mobbet. I slutten av det ukeplanskjemaet som hver elev skal fylle ut, blir også mobbing tatt opp: *Hvordan har skoleuka di vært? Har du blitt plaget denne uka? Har du plaget andre denne uka?*

Nært knyttet til måten læringsprosessen blir organisert på, er synet på enkelteleven og hennes historiske bakgrunn som ressurs ved skolen. Dette får konsekvenser både for det ytre skolemiljøet, med for eksempel feiring av de ulike elevgruppens nasjonaldager, og for hvilke tema som blir tatt opp i timene. I sammenheng med mitt arbeid stilte jeg spørsmålet hvilket innhold som skal vektlegges i samband med historisk læring.

Hvilket historiefaglig innhold bør vektlegges i multi-etniske klasser?

Som nevnt var min læreplan- og lærebokanalyse i en viss forstand normativ: Hvilken plass blir det gitt for relevante temakretser, og i hvilken grad overskrider grensene for et nasjonalt og eurosentrisk perspektiv? En viktig tilbakemelding jeg fikk fra norsk skole, var at mine normative krav ikke var selvsagte. Den samme tilbakemelding får en også fra Danmark, der det foregår en debatt om hvilket historisk innhold som bør prege skolen i et multi-etnisk samfunn.

Et kjernespor i debatten om historiefaglig innhold er hvilken vekt det skal legges på nasjonalt lærestoff. Jeg fant at det både i Danmark og Norge er sterkt delte meninger om hvilken betydning og hvilket omfang det nasjonale lærestoffet skal ha. På den ene siden i den danske debatten settes det likhetstegn mellom nasjonalisme og vektlegging av nasjonalt lærestoff, mens det på den andre siden blir hevdet at det må skilles mellom utvikling av nasjonal identitet og nasjonalisme. Motsetningene viste seg klart også hos norske foreldre med innvandrerbakgrunn, og hos lærere og elever. Enkelte av lærerne som jeg intervjuet, mente det var naturlig og riktig å vektlegge nasjonalt lærestoff, og de hevdet at det også var delte oppfatninger blant foreldre om å vektlegge historien til de land de hadde kommet fra: En del foreldre hevdet klart at de ønsket kunnskap om Norge for å bygge opp tilhørighet til det norske samfunnet. Ingen av elevene som jeg intervjuet ved Lindeberg skole, mente at det ble lagt for stor vekt på lærestoff om Norge. En av lærerne ved samme skole hadde et ambivalent forhold til å vektlegge historisk lærestoff om foreldrenes opphavsland. Hun hadde flere ganger opplevd at dette var noe foreldrene heller ville glemme. Synet ble sterkt motsagt av en av lærerne ved Fjell skole: Å gi plass for elevenes historiske bakgrunn i læringsprosessen hadde etter hennes oppfatning nær sammenheng med identitetsdannelse og var en konsekvens av skolens grunnfilosofi: 'normen er ulikhet'. I Fjell skoles praksis har det også vært en konsekvens å fokusere på hvilke land elevene kommer fra, gjennom å male flagg på veggen i skolegården og feiring av nasjonaldagene. Ved begge skolene

hadde de også positive erfaringer knyttet til 17. mai-feiringen, der de opplevde de mange nasjonaldraktene som et bilde på mangfold innenfor et nasjonalt fellesskap.

Hvordan var holdningene til læreplaner og lærebøker? Alle lærerne jeg intervjuet hadde et positivt forhold til den generelle delen av de norske læreplanene, og flere mente det var viktig å begynne med den generelle delen, og ikke med fagplanene. Forholdet til læreboka som redskap innenfor en interkulturell læringsprosess var til dels motstridende, og til dels ambivalent hos den enkelte lærer. Lærerne ved Fjell skole syntes å vektlegge læreboka noe ulikt. Noen hadde den som en basis, mens i hvert fall en av lærerne mente at læreboka på barnetrinnet ikke var det viktigste grunnlag for læring, men derimot lærerfortellingen og klassesamtalen. Også lærerne ved Lindeberg skole la stor vekt på klassesamtale. Når det gjaldt videregående skole, mente begge lærerne jeg intervjuet at lærebøkene de brukte gav et relativt tynt grunnlag for en interkulturell lærings- og dannelsesprosess, både når det gjaldt deknningen av de temakretsene som jeg i mitt arbeid hadde sett på som særlig relevante og kravet om perspektivmangfold. Faglærerne mente imidlertid at det var lite realistisk å forvente at lærebøkene kunne gi større plass for utenomeuropeisk historie og perspektivmangfold, selv om de prinsipielt var enige i kravene. Begge lærerne ville nedtone lærebokas betydning og antydte at lærebøkene burde ha et mindre omfang enn de har i dag og først og fremst gi innføring i grunnleggende begreper og historiske oversikter. De så det som viktig å gi rikelig plass for prosjektarbeid og klassesamtale.

Jeg stilte også spørsmål om man gjennom arbeidsoppgaver i læreboka knyttet til supplerende kilder kunne rette noe på svakheten med manglende perspektivmangfold. Stort sett alle lærerne jeg intervjuet var skeptiske til de ferdige arbeidsoppgavene, og flere mente at de beste oppgavene var de som læreren og eleven utarbeidet selv.

PRAKTISKE ERFARINGER KNYTTET TIL IDENTITETSUTVIKLING OG KULTURMØTE SOM TEMA OG MÅL

Jeg fant at det sentrale temaet kulturkontakt og kulturmøte ble tatt opp på ulike måter. Det kunne for det første skje indirekte: I samband med arbeid i klasserommet gav jeg i min rapport to eksempler på hvordan temaet kan bli belyst gjennom emneopplegg. Det første eksemplet var knyttet til et kapittel om islam i Cappelens *Historie 1* for videregående skole,¹⁰ der det var utarbeidet en rekke arbeidsoppgaver som tok opp spørsmål om kulturkontakt og kulturkonflikt. Den mest omfattende oppgaven, som tok utgangspunkt i boka *Dialog med og uten slør* av Anne Hege Grung og Lena Larsen (Pax 2000), gav eksempler på kulturell sameksistens innenfor en liten gruppe muslimer og kristne i løpet av ett år. Utdragene fra boka som elevene skulle arbeide med beskriver hvordan gjensidig forståelse innenfor gruppen kunne utvikles, og hvilke problemer som var knyttet til det.

Det andre undervisningsopplegget hadde tittelen *Sjakkspillet* og er utprøvd i tysk skole.¹¹ Et sentralt mål med opplegget var bl.a. å vise hvordan utviklingen av sjakkspillet var påvirket av impulser fra mange kulturer og hvordan spillet gradvis ble tilpasset til de

samfunn der det ble brukt.

Jeg fant flere eksempler på at prosjektarbeid i skolens nærmiljø kan skape mulighet for å øke elevenes følelse av tilhørighet. Fra Fjell skole gjaldt det bl.a. et byprosjekt som bl.a. tok opp lokalhistorie, et prosjekt som gjaldt elevenes forberedelse til 17. mai-feiring og prosjektarbeid knyttet til Holocaust-dagen. Ved Lindeberg skole ble temaet kulturkontakt direkte aktualisert gjennom skolens deltakelse i UNESCOs World Heritage-program. Historieklasser ved Grefsen videregående skole besøkte i skoleåret 2002-2003 innvanderutstillingen på Folkemuseet på Bygdøy, der både faktaspørsmål knyttet til norsk innvandringshistorie og vurderings spørsmål om problemer i forbindelse med innvandring ble tatt opp. De mest omfattende eksemplene på prosjektarbeid knyttet til interkulturell læring fant jeg ved Grefsen videregående skole. Gjennom lærerintervjuer og elevrapporter fikk jeg eksempler på hvordan prosjektarbeid utenfor skolen og landet kan fungere som direkte kulturmøte.

I historiedidaktisk sammenheng var det verdifullt at Berlin-prosjektet ble eksplisitt pedagogisk begrunnet. En av lederne for prosjektet, Lorenz Hermansen, knytter prosjektet til tre "pedagogiske bærebjelker". For det første elevenes direkte møte med historiske kilder, videre til bruk av "Verfremdungseffekten", som gjelder det å gå ut av sitt vannte miljø og oppleve verden på en ny måte, og for det tredje "det pedagogiske alvor", som bygger på at elevene gjør noe "virkelig" og ikke bare "på liksom", slik det ofte skjer i klasserommet. Den følgende oversikten bygger på Lorenz Hermansens presentasjon¹² av et prosjekt knyttet til jødeskiltene i Bayerisches Viertel, som kanskje er den delen av Berlin-prosjektet som det pedagogisk er arbeidet mest systematisk med. Jødeskiltene som er hengt opp i bykvarteret Bayerisches Viertel forteller om den systematiske diskriminering som jødene ble utsatt for fra slutten av 1930-tallet. Hvert skilt har en "normal" forside av den type som var vanlig i mellomkrigstiden: For eksempel bilde av et brød utenfor bakeriet, av et brev utenfor posthuset, osv. Men på baksiden av hvert skilt finner vi de diskriminerende lovreglene som systematisk utelukket jødene. Utenfor rettsbygningen i bydelen Schöneberg i Berlin henger et skilt som et minnesmerke over jødene situasjon i NS-perioden. Skiltet siterer en bestemmelse fra 7. august 1942: *Jøder og polakker blir i retten ikke hørt som vitner mot tyskere*. Som Lorenz Hermansen uttrykte det: En analyse av denne plakaten vil lede tilskueren rett inn i hjertet av nazismens vesen: menneskesyn, rettssikkerhet, forholdet mellom jura og etikk, staten som overgriper, staten og enkeltmennesket, osv. I Schöneberg bydelmuseum, som ligger like ved, kan denne plakaten kobles til ulike enkeltskjebner. Her finnes det autentiske beretninger fra nazitiden: brev og annen dokumentasjon fra og om folk som ble utsatt for denne lovbestemmelsen, politirapporter, rettsreferater osv. Med andre ord åpner dette for tilskueren et emosjonelt rom: en mulighet til å identifisere seg med enkeltskjebner. Den intellektuelle analysen blir på den måten balansert mot empati.

Lorenz Hermansen har også arbeidet med å tilrettelegge arbeidet for internett, der det bl.a. skapes muligheter for meningsutveksling og dermed direkte kulturkontakt mellom elever i ulike land og med ulik kulturbakgrunn. Elevrapportene fra Berlin-prosjektet som jeg fikk adgang til fortalte klart om hvilken betydning arbeidet med autentiske historiske kilder og det å gå ut av sitt

vante miljø kunne ha for elevenes utvikling av faglig innsikt og opplevelse av empati.

Som en oppsummering når det gjaldt analysen av praksis, bør det først framheves at betydningen av læreboka ikke bør overvurderes i forbindelse med interkulturell læring, og det gjelder på alle klassetrinn. Det som etter min oppfatning var mest positivt, var den systematiske tilrettelegging av det generelle skolemiljøet og arbeidet med klassemiljøet, slik jeg klarest opplevde det ved Fjell skole, en bevisst vektlegging av klassesamtale og prosjektarbeid ved alle de tre skolene, og når det gjaldt videregående skole, studieturene til Berlin. Alle disse virkemidlene dreier seg om å skape muligheter for at mennesker med ulik bakgrunn kan møtes direkte og utveksle meninger og erfaringer. Dette er kjernen i en interkulturell lærings- og dannelsesprosess.

DRØFTING AV METODEVALG

Arbeidet bygde i hovedtrekk på kvalitativ analyse. Når det gjaldt læreplaner og lærebøker, dreide det seg om vurderinger knyttet til valgte innholdskategorier og historiedidaktiske kategorier. I samband med analyse av praksis bygde jeg på intervju, observasjon og lesing av elevrapporter. En svakhet ved analysen av norsk skolepraksis var at den av praktiske grunner ble knyttet til bare tre skoler. Henvisningene til tyske praksiserfaringer var av mer generell art, og vurderingene bygde på tidsskriftartikler og avhandlinger.

I arbeidet viste jeg i flere sammenhenger også til kvantitative undersøkelser. Det gjaldt Ola Svein Stugus arbeid om lærebøkene for videregående skole¹³, som også har innslag av kvantitativ analyse, to kvantitative undersøkelser fra Universitetet i Oslo om demokratisk beredskap hos ungdomsskolelever og elever i videregående skole¹⁴, og en omfattende analyse knyttet til historiebevissthet hos et stort utvalg europeisk ungdom¹⁵, der er en av de ledende norske historiedidaktikerne, Magne Angvik, var en av prosjektlederne.

Analysen av praksis ved de tre skolene ble knyttet til eksempler, og hensikten var å belyse alternative tilnæringsmåter til interkulturell historisk læring. En kvantitativ analyse (bygd på spørreskjema til et større antall skoler med en høy andel elever med multi-etnisk bakgrunn) kunne med fordel vært tatt i bruk for å kartlegge undervisningspraksis på en fyldigere måte, slik at en kunne fått en mer omfattende empirisk bakgrunn for å trekke historiedidaktiske slutninger. En mer omfattende intervjuundersøkelse med elever med innvandrerbakgrunn kunne selvsagt ha gitt analysen av praksis langt større tyngde, men var urealistisk innenfor prosjektets tidsramme.

Noter

1 Rapportene kan hentes fra følgende nettside: <http://www-bib.hive.no/tekster/hveskrift>

2 Begrepet "flerkulturelt samfunn" er i Norge en vanlig betegnelse for et samfunn som har folkegrupper med ulik kulturell og etnisk bakgrunn. I dette arbeidet vil begrepet "flerkulturelt" bli brukt deskriptivt, som betegnelse for et samfunn med et etnisk mangfold. Enkelte forskere mener at begrepet politisk sett er problematisk, i den forstand at vi tross alt har en felles norsk kultur som det er skolens oppgave å sosialisere til. Disse kritikerne mener at begrepet "multi-etnisk samfunn" ville være en riktigere betegnelse.

3 Når det gjelder valg av innholdskategorier, har jeg hatt stor nytte av en tysk doktoravhandling fra 1998: Alavi, Bettina: *Geschichtsunterricht in der multiethnischen Gesellschaft. Eine fachdidaktische Studie zur Modifikation des Geschichtsunterrichts aufgrund migrationsbedingter Veränderungen*. Berlin 1998: 47 ff.

4 Begrepet er hentet fra en artikkel av Andreas Körber: "Geschichte und interkulturelles Lernen." I *tidsskriftet Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (GWU)*, 5/6/01: 292-304. **Oversikten over målene** for interkulturell historielæring bygger for en stor del på den nevnte artikkelen.

5 Analysen av tyske læreplaner bygger i hovedtrekk på tyske læreplananalyser, bl.a. Bettina Alavis (1998) analyser. Kildegrunnlaget for analysen av norske læreplaner var *Læreplan for grunnskole, videregående opplæring, voksenopplæring*. Generell del. Det kongelige kirke-, utdannings- og forskningsdepartement. (1993/1994); Prinsipper og retningslinjer for den 10-årige grunnskolens oppbygning, organisering og innhold ("Broen"). (Høringsutkast sendt ut 1.8. 1994. Stortingsmelding mai 1995, behandlet av Stortinget i oktober samme år. Endelig utgave av "Broen" utgitt sammen med resten av L 97 i elektronisk utgave i august 1996, og i trykt utgave november samme år.) ; Historiedelen av Læreplan for samfunnsfag i L 97 ; Læreplan for videregående opplæring. Eldre historie. Nyere historie. KUF september 1996; Metodisk veiledning: Internasjonalisering. Nasjonalt læremiddelsenter 1995; Metodisk veiledning: Samiske forhold. Nasjonalt læremiddelsenter 1996.

6 Analysen av lærebøkene for mellomtrinnet, ungdomstrinnet og

videregående skole omfattet samtlige lærebøker i historie som ble utgitt av forlagene Aschehoug, Cappelen, Gyldendal og Universitetsforlaget i skoleårene 2001-2003.

7 *Evne til selvrefleksjon* kan defineres som evne til å iakttatte de verdemonster, tolkningsmonster og kulturelle selvfølgeligheter som preger vår egen kultur. Når det gjelder historie, betyr det bl.a. evne til å innse at våre forestillinger om samfunn og stat, politisk makt og kontroll av den politiske makt, hva som er gode og vonde handlinger, osv., ikke gjelder universelt, men er noe som forandrer seg over tid og som varierer fra kultur til kultur.

8 Jeg forstår med *evne til fremmedrefleksjon* evne og vilje til å se og anerkjenne at oppfatninger og handlingsmønstre hos mennesker med bakgrunn i andre kulturer og samfunnstyper, for dem i like høy grad er kulturelle "selvfølgeligheter".

9 Den tyske historiedidaktiker Klaus Bergmann definerer perspektivmangfold slik: *Perspektivmangfold ("Multiperspektivität") er en form for historieframstilling der et historisk saksforhold blir presentert gjennom minst to ulike perspektiver. Perspektivene blir knyttet til de som deltok og ble berørt av de historiske hendelsene, og som hadde ulike sosiale posisjoner og interesser.* Han utdyper definisjonen: *Den som stadig lærer å se verden ut fra de andres perspektiv, lærer at hans syn på verden ikke er det eneste mulige, det eneste fornuftige, det eneste legitime syn på verden. Han lærer at det også fins andre velbegrunnede, og kanskje også bedre begrunnede syn, som de andre bygger sin handling på.*

10 Fossum, Myhrvold, Ugland: *Historie 1. Verden og Norge før 1850. Arbeidsbok.* Oslo 2001: 51 ff.

11 Beskrivelsen av opplegget og utprøvingen av det er hentet fra kapittel 6.1. i Bettina Alavi (1998): 300-321. Kapitlet har tittelen *Das Schachspiel*. Beispiel für einen fruchtbaren Kulturkontakt.

12 Hermansen, Lorenz: Notat, Grefsen videregående skole 2000.

13 Stugu, Ola Svein: Oppsedande fortidsbilete. Ein gjennomgang av fire historielæreverk for vidaregåande skole. *Historisk Tidsskrift, 2/2001*: 248.

14 Mikkelsen, Rolf, Buk-Berge, E., Ellingsen, H., Fjeldstad, D. og Sund, A.: *Demokratisk beredskap og engasjement hos 9.klassinger i Norge og 27 andre land. Civic Education Study.* Universitetet i Oslo 2001.

Mikkelsen, Rolf, Fjeldstad, Dag og Ellingsen, Hein: *Demokratisk beredskap og engasjement hos elever i vidaregåande skole i Norge og 13 andre land. Civic Education Study. Norge 2002.* Universitetet i Oslo 2002.

15 Angvik, Magne og von Borries, Bodo: *Youth and History.* Vol. I og II. Hamburg 1997.

Litteratur

Alavi, Bettina: *Geschichtsunterricht in der multiethnischen Gesellschaft. Eine fachdidaktische Studie zur Modifikation des Geschichtsunterrichts aufgrund migrationsbedingter Veränderungen.* (1998) IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation, D-60444 Frankfurt.

Angvik, Magne og von Borries, Bodo: *Youth and History.* Vol. I og II. (1997) Körber-Stiftung-Hamburg.

Bergmann, Klaus: "Multiperspektivischer Geschichtsunterricht." I *Geschichtsdidaktik. Beiträge zu einer Theorie historischen Lernens.* Schwalbach/Ts. (2000). 2. Auflage.

Eikeland, Halvdan: *Historieundervisning, historiebevissthet og politisk dannelse: Teori og praksis hos Karl-Ernst Jeismann og Annette Kuhn. En sammenliknende studie av historiedidaktiske konsepsjoner hos to sentrale vest-tyske didaktikere i perioden 1972-1987.* Avhandling for den filosofiske doktorgrad, NTNU, Trondheim 1999.

Eikeland, Halvdan: *Historieundervisning og interkulturell læring. En analyse av norske og tyske læreplaner, norske lærebøker og av erfaringer fra norsk skole.* (2004) Rapport 8/2004. Høgskolen i Vestfold.

Eikeland, Halvdan: *Norske lærebøker i historie som redskaper i en interkulturell lærings- og dannelsesprosess.* (2004) Rapport 9/2004. Høgskolen i Vestfold.

Fossum, Myhrvold, Ugland: *Historie 1. Verden og Norge før 1850. Arbeidsbok.* (2001) Cappelen Forlag. Oslo.

Hermansen, Lorenz: Notat om interkulturell læring. Grefsen videregående skole 2000.

Internasjonalisering. Metodisk veiledning. Nasjonalt læremiddelsenter 1995.

Körber, Andreas: "Geschichte und interkulturelles Lernen." I *tidsskriftet Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (GWU)*, 5/6/01: 292-304.

Læreplan for grunnskole, videregående opplæring, voksenopplæring. Generell del. Det kongelige kirke-, utdannings- og forskningsdepartement. (1993/1994).

Læreplan for vidaregåande opplæring. Eldre historie. Nyere historie. KUF september 1996.

Mikkelsen, Rolf, Buk-Berge, E., Ellingsen, H., Fjeldstad, D. og Sund, A.: *Demokratisk beredskap og engasjement hos 9. klassinger i Norge og 27 andre land. Civic Education Study.* Universitetet i Oslo. (2001)

Mikkelsen, Rolf, Fjeldstad, Dag og Ellingsen, Hein: *Demokratisk beredskap og engasjement hos elever i vidaregåande skole i Norge og 13 andre land. Civic Education Study. Norge 2002.* Universitetet i Oslo. (2002.)

Prinsipper og retningslinjer for den 10-årige grunnskolens oppbygning, organisering og innhold ('Broen'). (Høringsutkast sendt ut 1.8. 1994. Stortingsmelding mai 1995, behandlet av Stortinget i oktober samme år. Endelig utgave av 'Broen' utgitt sammen med resten av L 97 i elektronisk utgave i august 1996, og i trykt utgave november samme år.)

Samiske forhold. Metodisk veiledning. Nasjonalt læremiddelsenter 1996.

Stugu, Ola Svein: "Oppsedande fortidsbilete. Ein gjennomgang av fire historielæreverk for vidaregåande skole." *Historisk Tidsskrift, 2/2001.*

Weekendavisen 6, 30. januar – 5. februar 2004: Artikkel om den danske debatten om historiefaglig innhold i en multi-etnisk skole.

LANGSOMME ENDRINGER

-Norsk politikk overfor Israel/Palestina-konflikten 1967-86

Israels overveldende seier over de arabiske statene under Seksdagerskrigen i 1967 åpnet for de første Israel-kritiske røstene i det norske samfunnet. Likevel var det langt fra snakk om noen brå overgang til en mer nyansert Midtøsten-politikk hvor også de andre partene ble hørt. Så sent som på midten av 1980-tallet sto pro-israelske krefter svært sterkt i det politiske miljøet.

 Stian Tiller Johansen, masterstudent i historie ved UiO

DAVID OG GOLIAT

Etter opprettelsen av Israel i 1948 utviklet det seg raskt et svært varmt forhold mellom Norge og den jødiske staten.¹ Den viktigste forklaringen på den massive støtten til jødene, i Norge og resten av verden, finner man i sympatien for deres lidelser under andre verdenskrig. Mange nordmenn mente det var blitt gjort for lite for å hjelpe jødene under krigen. Støtte til jødernes nye stat ble derfor en måte å rette opp det gale som var gjort. Det var dessuten stor beundring for den israelske statsdannelsen fra flere hold i det norske samfunnet. Mye av denne beundringen kom fra kristne kretser hvor statsopprettelsen ble sett på som en oppfyllelse av bibelske profetier. Og fordi konservativ kristendom hadde en tradisjonelt sterk posisjon i Norge, for eksempel gjennom skoleverket og statskirken, var det svært mange som følte et fellesskap med jødene med røtter i religion og historie.

Den dypeste beundringen kom imidlertid fra arbeiderbevegelsen, og blant de politiske partiene var det Arbeiderpartiet som engasjerte seg sterkest for Israel. Arbeiderbevegelsen var svært positiv til det de mente var et sosialistisk prosjekt som fikk ørkenen til å blomstre. Ledende skikkelser i Arbeiderpartiet dannet personlige forbindelser med søsterpartiet Mapai, som var det dominerende partiet i Israel med sammenhengende regjeringsmakt helt fram til 1977. Mange så dessuten flere likheter mellom de to landene, som gjorde det lettere å identifisere seg med jødene enn med araberne. Både Norge og Israel var små stater som nettopp hadde blitt truet av aggressive fiender; begge var i en gjenoppbygningsfase og var preget av at de var relativt egalitære samfunn. Disse holdningene skapte et bilde av Israel som den svake parten i konflikten, omringet av aggressive arabiske stater på alle kanter – analogt med Davids kamp mot Goliat.

UTENRIKSDEPARTEMENTET MOT OPINIONEN

De sterke pro-israelske holdningene i det norske samfunnet møtte dermed svært få motforestillinger fram til Seksdagerskrigen i 1967.² Ledende embetsmenn i Utenriksdepartementet (UD) delte imidlertid ikke opinionens holdninger, og til en viss grad forsøkte de å danne mer nyanserte bilder av konflikten i Midtøsten. Helt siden spørsmålet om delingen av Palestina kom opp i FN i 1947 hadde flere av embetsmennene vært tydelig skeptiske til opprettelsen av Israel. Denne skepsisen hadde hovedsakelig grunnlag i de folkerettslige problemene som delingsplanen medførte. Selv når statsdannelsen var et faktum, var UD nølende med å uttrykke støtte og anerkjennelse til Israel. Opprettelsen av en jødisk stat i et område med palestinsk majoritet spådde en konfliktfylt framtid. Å gi en hastig diplomatisk anerkjennelse syntes derfor uklokt for embetsmennene.³

Embetsmennene måtte dessuten ta hensyn til realpolitiske forhold. I løpet av 1950-tallet spredte den kalde krigen seg til Midtøsten, og det var en økende tendens til at landene i Midtøsten ble plassert inn i de to supermaktens leirer.⁴ For Norge var det viktig å bevare medlemskapet i NATO og det gode forholdet til landets viktigste allierte: USA og Storbritannia. Norge måtte også hevde sine interesser innen skipsfart – landets viktigste økonomiske virksomhet. De norske interessene måtte imidlertid balanseres mot konsekvensene som ville komme av en alt for pro-israelsk politikk, spesielt med tanke på hva dette ville si for forholdet til Sovjetunionen og de arabiske landene.⁵ Selv om embetsmennene forsøkte å beholde nyanserte holdninger til Midtøsten-konflikten, var den politiske ledelsen i Norge en av Israels mest trofaste støttespillere, spesielt i FN.⁶

NORSKE REAKSJONER PÅ SEKSDAGERSKRIGEN

Alle de tre store avisene Dagbladet, Aftenposten og Arbeiderbladet presenterte utbruddet av Seksdagerskrigen med svært Israelvennlige vinklinger, hvilket i stor grad samsvarte med de politiske retningene de representerte. Mens Arbeiderbladet i stor grad var Det norske arbeiderpartis (DNA) talerør, sammenfalt Aftenpostens og Dagbladets synspunkter med holdninger i henholdsvis Høyre (H) og Venstre (V).⁷ Dagbladets standpunkt angående hvem som hadde skylden i krigsutbruddet 5. juni 1967 kom tydelig frem på førstesiden: "Egypt angrep Israel i morges". Da det etter hvert kom meldinger som gjorde det klart at det var Israel som hadde vært den første til å angripe, ble forsiden bare forandret til "Israel og Egypt i krig".⁸ Uansett hva slags standpunkt avisene tok rundt dette skyldspørsmålet var det et gjennomgående tema at Israels eksistens var truet, og forestillingen om at Israel var den svake part var fremdeles rådende.⁹ Den overveldende seieren for Israel, med okkupasjon av områder tre ganger så store som deres egen stat, skulle imidlertid bli kimen til den første motstanden mot denne myten i tiden fremover. Det skulle likevel gå flere år før denne kritikken fikk bred oppslutning i samfunnet. I en spørreundersøkelse gjort kort tid etter krigen sa 74 prosent sa at de sympatiserte med Israel, mot kun 5 prosent til fordel for araberstatene.¹⁰

I sin analyse av "Norske holdninger til Midt-Østen-konflikten 1967-70", finner Peder O. Strøm at Aftenposten, Dagbladet og Arbeiderbladet i liten grad beveget seg bort fra pro-israelske standpunkter, selv om det var mulig å spore en viss svingning mot mer nyanserte holdninger like etter krigen.¹¹ Senere trappet avisene opp kritikken av araberstatene, selv om dette muligens i noe mindre grad gjaldt Arbeiderbladet. Det var imidlertid enighet, dog engasjementet var varierende, om at Israel ikke kunne beholde de okkuperte områdene.¹²

Før Seksdagerskrigen hadde det vært en bred oppslutning for Israels sak blant alle de politiske partiene på Stortinget, og embetsverket i UD hadde, som vi har sett, vært alene om å innta mer nyanserte holdninger.¹³ Rundt 1970 kunne man begynne å registrere nye utsagn med mer nyanserte eller pro-arabiske holdninger, blant annet i tidsskriftene Orientering, Friheten og Klassekampen, og fra røster i enkelte partier og ungdomsorganisasjoner på venstresiden av norsk politikk. Også disse tidsskriftene var i stor grad talerør for bestemte politiske retninger. Det var stor grad av enighet mellom Orientering og Sosialistisk Folkeparti (SF), og det samme kunne også sies om Friheten og Norges Kommunistiske Parti (NKP). Klassekampen representerte holdninger som var å finne over et bredere spekter av venstrefløyen, men sammenfalt særlig godt med holdningene til SFs ungdomsorganisasjon Sosialistisk Ungdomsforbund (SUF).¹⁴

En viktig grunn til disse nye holdningene på venstresiden var en økt politisk oppmerksomhet for de palestinske flyktningene. Partier som SF og NKP hadde tidligere engasjert seg relativt lite for Midtøsten. For eksempel hadde tidsskriftet Orientering kun hatt en redaksjonell kommentar til Midtøsten-konflikten før Seksdagerskrigen, mens Friheten, i stedet for å fokusere direkte på Midtøsten, hadde vektlagt å kritisere USAs rolle i opptrappingsfasen.¹⁵ Etter krigen skilte tidsskriftene og partiene til venstre seg ut ved at de ble stadig mer skeptiske til de pro-

israelske holdningene i Norge og ved at de ikke fordømte de arabiske landene, men heller stilte krav til Israel i forhold til flyktningproblemet.¹⁶ SUF gikk enda lengre, og erklærte at de "ikke aksepterte den israelske statsdannelsen".¹⁷ Arbeidernes Ungdomsfylking (AUF) la seg i løpet av 1970-71 på omtrent samme linje som SUF, noe som skapte sjokkreaksjoner i DNA. Organisasjonen uttalte blant annet støtte til Den palestinske frigjøringsorganisasjonens (PLO) målsetninger om at Israel skulle opphøre å eksistere som en stat, og erstattes av en ny, demokratisk stat med like rettigheter for alle folkegrupper.¹⁸

Uttalelsene fra ungdomsorganisasjonene og partiene på den politiske venstresiden var banebrytende og reflekterte dypere endringer i det norske samfunnet. En ny generasjon begynte å ta plass i det politiske spillet – en generasjon som ikke i samme grad var påvirket av minnene fra Holocaust. Den nye generasjonen var sjokkert over uretten som var begått overfor palestinerne. Fra å ha blitt karakterisert som et rent humanitært problem, gikk det palestinske flyktningproblemet over til å bli et politisk problem. Dette viste seg blant annet i hvordan palestinerne ble omtalt. Statsminister Per Borten (Senterpartiet) ble, i en tale til FN i 1970, den første til å referere, ikke til det "arabiske", men til det "palestinske flyktningproblemet" – en betegnelse som automatisk antydte større rettigheter til palestinerne som et folk. Det ble nå uttalt fra den norske regjeringen at det ikke fantes politiske løsninger på konflikten i Midtøsten, dersom det ikke samtidig betydde en løsning på flyktningproblemet og rettigheter for palestinerne.¹⁹

FRAM OG TILBAKE ER LIKE LANGT – PLO OG NORGE

Som i de tidligere konfliktene mellom Israel og araberstatene, skapte Oktoberkrigen i 1973 bølger av sympati og støtte til israelerne fra store deler av den norske opinionen og fra de fremdeles svært sterke pro-israelske kreftene i det politiske miljøet. Det økende generasjonsskillet, spesielt innad i Arbeiderpartiet, ble imidlertid mer og mer tydelig, og pro-israelske meninger var i ferd med å miste sitt absolutte grep om Norge. Sympatien og forståelsen for palestinerne økte, og det kunne også synes som om det norske synet på PLO, som var forbundet med terrorisme og ekstremisme, på mange måter var moden for en nyansering.²⁰ Selv om PLO ikke ville gi opp bruk av militære midler og terrorisme i sin kamp mot Israel, begynte organisasjonen samtidig å vise en større vilje til en mer politisk og moderat tilnærming fra begynnelsen av 1970-tallet. Dette var tydelig i juni 1974 da *Palestine National Council* (PNC) skiftet fokuset fra en væpnet frigjøringskamp til å legge vekt på politiske løsninger, samtidig som det ble åpnet for en tostatsløsning. I slutten av oktober samme år erklærte Den arabiske liga at PLO var å regne som den eneste legitime representant for palestinerne. I løpet av høsten 1974 ble dessuten PLOs formann Yassir Arafat invitert til å tale foran FN's generalforsamling, og organisasjonen ble gitt observatørstatus i FN.²¹

Spørsmålet om hvorvidt Norge skulle støtte Arafats talerett til generalforsamlingen skapte politisk konflikt. UD var splittet i sitt syn, ikke så mye vedrørende sakens innhold, men rundt dens politiske konsekvenser, både med tanke på negative konsekvenser

for Norges forhold til Israel og i forhold til opinionen innad i landet. På den andre siden ville et vedtak for å slippe PLO til talestolen markere en sterk forståelse for palestinerne, samt en ytterligere ansvarliggjøring av PLO. Utenriksminister Knut Frydenlund (DNA) var i tvil, men besluttet etter hvert å gi klarsignal til et norsk ja. Signaler om at flere vestlige land ville stemme til fordel for PLO avgjorde saken. I tillegg regnet han med støtte både fra Stortingets utenriks- og konstitusjonskomité og statsminister Trygve Bratteli (DNA).²²

Det viste seg imidlertid at utenriksministerens og UD's holdninger til PLO fremdeles var fjernt fra de rådende holdningene i den norske opinionen. Utenriksministeren fikk ikke den støtte han hadde regnet med. Tvert i mot vakte beslutningen voldsomme reaksjoner og protester fra aviser og hele det politiske miljø, også innad i Frydenlunds eget parti DNA, noe som nesten førte til politisk død for utenriksministeren. Situasjonen gjorde sterkt inntrykk på Frydenlund og førte til at FN-delegasjonen fikk klar beskjed om en helomvending ved neste FN-avstemning, som dreide seg om hvorvidt PLO skulle gis observatørstatus i FN. Resultatet ble at et overveldende flertall stemte for å slippe inn PLO, mens Norge plasserte seg trygt tilbake i den pro-israelske leiren – nå sammen med kun åtte andre land.²³ Det var dermed tydelig at de pro-israelske kreftene i opinionen og blant de folkevalgte fremdeles var sterke. Som etter Seksdagerskrigen viste det dessuten seg at innenrikspolitiske forhold veide tyngre enn internasjonale begivenheter i utformingen av norsk Midtøsten-politikk.²⁴

Tilbakeslaget i 1974 medførte at Knut Frydenlund ble svært forsiktig i sine uttalelser om Midtøsten. I de neste årene ble norske holdninger til Israel stående stadig mer i en særstilling i forhold til andre vestlige land. På grunn av sin manglende vilje til å forhandle med PLO og å oppgi de okkuperte områdene ble Israel mer og mer isolert internasjonalt.²⁵ Likevel var det gradvise endringer i Norge som beveget seg i retning av stadig mer kritiske holdninger til Israel. Samtidig økte forståelsen for palestinerne, selv om denne forståelsen ennå ikke innbefattet PLO. To forhold bidro særlig til å forsterke denne utviklingen mot slutten av 1970-tallet. Det første var Stortingets utenrikskomité's rundreise i Midtøsten i 1977, og det andre var Norges bidrag til FN-styrken UNIFIL i Libanon fra 1978.

UTENRIKSKOMITEENS RUNDREISE OG UNIFIL-STYRKEN

Utenrikskomiteens rundreise i Midtøsten i januar 1977 ble en viktig faktor som utfordret flere sentrale norske politikeres syn på Midtøsten, deriblant de tidligere statsministre Per Borten, Lars Korvald og Trygve Bratteli, formann Tor Oftedal, samt andre fremtredende politikere som Kåre Willoch, Paul Thyness og Finn Gustavsen. I motsetning til hva som hadde vært normal praksis for norske politikere tidligere, besøkte komiteen flere arabiske land i tillegg til Israel. Reisen ble en øyeåpner for mange av politikernes mangelfulle og unyanserte bilder av Midtøsten, og som utenriksminister Knut Frydenlund senere uttalte bidro den til en klimaforandring i Stortingets syn på Midtøsten og Israel.²⁶ Blant annet uttrykte Tor Oftedal etter et besøk i en palestinsk

flyktningleir utenfor Amman at "ikke noe menneske, ikke noe folk eller noen nasjon ville akseptere en slik ydmykelse som den vi har vært vitne til her."²⁷ Uttalelsen ble møtt av applauderende palestinske hender. Viktig var også møtene med flere arabiske ledere, deriblant Egypts president Anwar Sadat, Syrias president Hafez al-Assad og Kong Hussein av Jordan, som overrasket den norske delegasjonen og ga positive inntrykk. Møtet med Israels statsminister Yitzhak Rabin, som var langt mindre sjarmerende overfor den norske utenrikskomiteen, var derimot ingen positiv opplevelse, og bidro i stedet til å forsterke den nyoppdagede skepsisen til Israel.²⁸ Israels medskyldighet i Midtøsten-konflikten ble mer åpenbar for utenrikskomiteen og rundreisen "bidro til å minske den avstand som i en årrekke hadde hersket mellom stortingsrepresentantene og dem som arbeidet med de arabisk-israelske forhold mer på ekspertbasis [embetsverket i UD]."²⁹ Fremdeles, som i 1974, betydde imidlertid ikke en større forståelse for palestinerne nødvendigvis en større støtte til PLO.³⁰

I enda større grad hadde det norske bidraget til UNIFIL-styrken i Libanon fra 1978 betydning for holdningsendringer i Norge.³¹ De norske soldatene som kom til områdene i Sør-Libanon var naturligvis påvirket av de rådende norske holdningene og så med beundring på israelerne. Oppdraget ga dem imidlertid ny lærdom, og svært mange vendte hjem med historier og holdninger som var langt mer nyanserte og skeptiske til Israel. Bildet av konflikten var langt mer komplekst enn det mange av soldatene hadde forestilt seg på forhånd. Den norske bataljonen kom også i kamper med PLO, men nordmennene fikk i tillegg oppleve at organisasjonen besto av mange ulike fraksjoner. Lederen Yassir Arafat forsøkte å kontrollere sin egen organisasjon Fatah, mens andre ytterliggående utbrytergrupper, som for eksempel Folkefronten for frigjøring av Palestina (PFLP), i stor grad kjørte sitt eget løp. Samtidig som mange norske FN-soldater etablerte personlig kontakt med jevngamle palestinere, var andre palestinere negative til UNIFIL. For dem var det liten forskjell på blåfargen på FN-soldatenes luer og blåfargen på David-stjernen i det israelske flagget – de husket fremdeles FN's rolle i den israelske statsdannelsen.³²

Fra israelsk side møtte den norske UNIFIL-styrken lite velvilje. Selv om israelerne offisielt trakk seg ut av Sør-Libanon i juni 1978, ble kontrollen ikke overlevert til UNIFIL. Israelerne både trente og sørget for våpenleveranser til kristne militser i Sør-Libanon og opprettet på denne måten det som i praksis var en israelsk buffersone i grenseområdene – en såkalt "kristen enklave". Til tross for at det tidligere hadde vært et offisielt israelsk krav at den libanesiske hær måtte ta kontroll i hele Libanon, ville israelerne nå selv opprettholde full kontroll i sør. De kristne militsene skapte store vanskeligheter for nordmennene.³³

DEN LANGE VEIEN MOT ANERKJENNELSEN AV PLO

Den tilbakeholdne linjen overfor PLO fortsatte på det offisielle nivået. Frydenlunds tilbakeslag i 1974 viste at det var farlig å forsøke seg på en rask oppmykning av politikken mot PLO, og at den politiske ledelsen ikke hadde råd til å ligge for langt foran opinionen med pro-arabiske holdninger. Denne offisielle linjen samsvarte imidlertid ikke med aktiviteter som foregikk

på mer uoffisielt plan. Uformelle kontakter med PLO hadde forekommet allerede før 1974, men ble brakt opp på høyere nivå fra 1976 da norske diplomater begynte å møte høytstående palestinske representanter på et mer regulært plan. UNIFIL-oppgdraget forsterket disse nettverkene ytterligere, og særlig UDs utsending til Beirut, Hans Wilhelm Longva, bidro til å knytte tette forbindelser til PLO.³⁴ Utenriksministerens holdninger, som helt klart påvirket av Longvas nettverksbygging og dermed fikk den populære betegnelsen "Longva-doktrinen", bidro til den gradvise oppmykningen av norske holdninger til PLO. Det ble nå et prinsipp at holdningene mot PLO skulle være bestemt av PLOs holdninger til Israel, hvilket innebar at en endring i den norske politikken kunne komme dersom PLO anerkjente Israels rett til å eksistere innenfor sikre og anerkjente grenser.³⁵

En gradvis oppmykning i synet på PLO var etter hvert tydelig også i opinionen, til og med i den tidligere konsekvent pro-israelske arbeiderbevegelsen. At isen syntes å være brutt, var spesielt tydelig fra et møte i Oslo Arbeidersamfunn i 1979, hvor det ble vedtatt at "[f]or å kunne spille en slik rolle [en meklerrolle] bør Norge ta sikte på å etablere offisielle kontakter med PLO".³⁶ Sitatet setter også fokus på en annen faktor som i økende grad kom til å påvirke norsk Midtøsten-politikk – tanken om å kunne spille en meklerrolle. Ideen hadde vært berørt allerede før kontaktene med PLO ble opprettet, men Longvas forbindelser til Arafat og andre ledende palestinere hadde økt dens troverdighet. Samtidig ble det også lagt vekt på å opprettholde forbindelsene til Israel, selv om disse ikke i like stor grad som tidligere var preget av et varmt og nært vennskap. En strøm av representanter fra Norge begynte å besøke PLO, og på slutten av 1970-tallet var kontakten kun begrenset på den måten at stats- eller utenriksministeren ikke deltok direkte.³⁷

Ideen om en norsk meklerrolle ble også tidlig foreslått av Yassir Arafat, som ønsket en bakkanal for forhandlinger med israelerne. Arafat så fordelene av Norges nære forhold både til Israel og USA. Foranledningen for initiativet kom i forbindelse med Camp David-avtalen fra 1978, hvor USA hadde gitt garantier til israelske oljeleveranser. USA sendte så en forespørsel til Norge om de kunne være med på denne garantiordningen. Utenriksminister Frydenlund følte en viss forpliktelse overfor USA, men var likevel bekymret for konsekvensene av norske oljeleveranser til Israel. Først og fremst var utenriksministeren bekymret for negative reaksjoner som kunne komme fra araberlandene og følgene dette kunne få for UNIFIL-styrkens sikkerhet. Longva søkte derfor kontakt med Arafat for å forhøre seg om hvordan PLO ville stille seg til dette. Til hans og UDs overraskelse, hadde Arafat ingen motforestillinger. Til gjengjeld ønsket han imidlertid å benytte seg av Norge som en bakkanal for eventuelle forhandlinger med Israel i fremtiden. Dette var UD positive til, og tanken ble berørt ved flere anledninger i årene framover. I realiteten hadde Norge dermed erkjent at nøkkelen til fred i Midtøsten, slik det kom fram i PLOs program, lå i en tostatsløsning.³⁸

Historier fra UNIFIL-oppgdraget fortsatte å påvirke de norske holdningene, og spesielt i forbindelse med Israels invasjon av Libanon i 1982. Denne andre invasjonen var tyngre og mer intensiv enn i 1978, og viste at israelerne var mer opptatt av Israels sikkerhet enn FN-styrkens. Det norske bidraget til UNIFIL

utgjorde ca. 12 % av den totale styrken, og denne store andelen førte til at konflikten kom nært inn på nordmenn. En norsk soldat ble drept av en granatsplint under de første kampene, noe som førte til førsteoppdrag i mange store norske aviser.³⁹ Invasjonen forsterket det inntrykket svært mange hadde av Israels militære overlegenhet. Meldinger om libanesere og palestinere som led under den stadige forverrede humanitære situasjonen i Libanon kom også fram i norsk media, og mange kom med skarp kritikk mot Israels framferd i Libanon. Flere av avisene følte likevel et behov for å bekrefte sitt grunnleggende positive syn på Israel, spesielt etter kritikk fra den israelske ambassaden i Norge. Kritikk av Israel kom dessuten aldri uten at PLO samtidig ble kritisert. Det som virkelig gjorde utslaget var den libanesiske falangisthærens massakrerer i de palestinske flyktningleirene Sabra og Shatila, hvor den israelske hæren hadde vært tilskuere. Israel mistet stadig mer sympati i pressen og opinionen – metodene var blitt for brutale.⁴⁰

Den nye Høyre-regjeringen i 1981 og koalisjonsregjeringen i 1983 som også inkluderte Senterpartiet og Kristelig Folkeparti skapte ingen umiddelbare forandringer i norsk Midtøstenpolitikk. Den uformelle kontakten med PLO ble opprettholdt. På den andre siden forble den offisielle linjen muligens enda mer restriktiv enn den kunne ha vært. Den nye utenriksministeren Svenn Stray (H) insisterte på en tradisjonell pro-israelsk linje, og fikk fra 1983 også støtte fra KrFs Kåre Kristiansen. I Arbeiderpartiet var det imidlertid tydelige endringer på begynnelsen av 1980-tallet, og da partiet var i opposisjon fra 1981 til 1986 spilte det en svært viktig rolle i å presse på for holdningsendringer overfor PLO. Selv om forholdet til Israel også ble vektlagt ble det reist krav om anerkjennelse av PLO og at PLO skulle få spille en rolle i fredsprosessen. Utover på 1980-tallet ble det etablert kontakter mellom sentrale skikkelser fra DNA og PLO.⁴¹

Ideen om et informasjonskontor for PLO i Oslo hadde blitt reist av PLO i 1979 etter at organisasjonen hadde opprettet slike kontorer i mange vestlige land, og ble gjentatt flere ganger. Saken møtte imidlertid sterk motstand. Statsminister Kåre Willoch (H) ønsket en oppmykning av forholdet til PLO, men møtte motstand fra Stortinget og pro-israelske medlemmer av regjeringen. Da det i 1984 fortsatt ikke hadde skjedd noen ting ble PLO utålmodige. Longva, som fremdeles opprettholdt kontakten med organisasjonen, advarte mot konsekvensene av å fortsette med å nekte PLO anerkjennelse. Han pekte på at en slik politikk ikke bare skadet forholdet til PLO, men også resten av den arabiske verden. Den formelle forespørselen fra PLO om et norsk informasjonskontor kom i oktober 1984. Tross sterk motstand innad i regjeringen, risikerte den å bli fullstendig politisk isolert internasjonalt dersom den harde linjen fortsatte. Regjeringen krevde likevel at kontoret ble ledet av en norsk statsborger. Kontoret ble åpnet høsten 1986, og dermed var PLO offisielt, dog noe motvillig, anerkjent som representant for palestinerne. Da DNA, med sin mer forsonende tilnærming til PLO, dannet ny regjering i 1986 signaliserte også dette et vendepunkt mot en mer nyansert norsk Midtøsten-politikk.⁴²

KONKLUSJON

Seksdagerskrigen i 1967 utfordret det tradisjonelle norske bildet av Israel. Fra å være sett på som den svake parten i Midtøsten-konflikten skjedde det en langsom endring mot et nytt bilde av en militært overlegen okkupasjonsmakt, hvilket (i ulik grad) ble forsterket av konfliktene i henholdsvis 1973, 1978 og 1982. Hendelser som kunne sette Israel i et negativt lys, slik som UNIFIL-styrkens og utenrikskomiteens opplevelser og den økende oppmerksomhet mot palestinernes urettferdige behandling, bidro til å styrke de fremvoksende nyanserte eller pro-arabiske holdningene. Endringene kom imidlertid sakte: Så sent som rundt 1980 var det fortsatt problematisk for den norske regjeringen å føre en politikk som ga støtte til PLO, selv om det betydde en isolering av Norge i forhold til mange andre vestlige land på dette punktet.

I mange tilfeller virker det som om innenrikspolitiske forhold har veid tyngst i utformingen av norsk Midtøsten-politikk, spesielt tidlig i perioden. UD måtte ta hensyn til den hjemlige opinionens holdninger, samtidig som de måtte balansere dette opp mot konsekvensene av en alt for pro-israelsk utenrikspolitikk. De mer Israel-kritiske strømningene i det norske samfunnet sammenfalt med et generasjonsskifte i det politiske miljøet, spesielt i arbeiderbevegelsen, samtidig som minnene fra jødernes lidelser under andre verdenskrig ble stadig fjernere. Sympatien og oppmerksomheten for palestinerne vokste derimot. 1986 kan sees på som et vendepunkt i norsk Midtøsten-politikk – PLO fikk opprettet et informasjonskontor i Norge og det kom en ny regjering med en mer forsonende tilnærming til organisasjonen. Det hadde oppstått en ny dynamikk i spørsmålet om Midtøsten. Fra å dyrke det gode forholdet til Israel, var det i 1986 mye større oppmerksomhet for begge partene i konflikten. Dette hadde ført til et ønske om å innta en rolle som brobygger mellom Israel og palestinerne. At PLO i 1986 omsider ble sluppet inn i varmen, var dermed en indikasjon på at norsk Midtøsten-politikk var i endring.

Noter

- 1 Framstillingen er basert på Hilde Henriksen Waage, *Norge – Israels beste venn: Norsk Midtøsten-politikk 1949-56*, (Oslo: Universitetsforlaget, 1996).
- 2 Waage, *Norge – Israels beste venn*; Hilde Henriksen Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?: Explaining the Oslo back channel: Norway's political past in the Middle East*. (Oslo: PRIO Peace Research Institute, 2000), 26.
- 3 Hilde Henriksen Waage, *Da staten Israel ble til: Et stridsspørsmål i norsk politikk 1945-49*. (Oslo: Gyldendal, 1989).
- 4 Geir Lundestad, *Øst, vest, nord, sør: Hovedlinjer i internasjonal politikk etter 1945*, 5. utg. (Oslo: Universitetsforlaget, 2004), 67-69.
- 5 Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 26-27; Heidi Olsen, "Seksdagerskrigen – et vendepunkt?: Norge og Midtøsten-konflikten på 1960-tallet." (Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo, 1998), 9.
- 6 Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 33.
- 7 Peder O. Strøm, "Norske holdninger til Midt-Østen-konflikten 1967-70". (Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen, 1971),

170-171.

- 8 Olsen, "Seksdagerskrigen – et vendepunkt?", 65-66.
- 9 Olsen, "Seksdagerskrigen – et vendepunkt?", 65-66.
- 10 Strøm, "Norske holdninger til Midt-Østen-konflikten 1967-70", 169, vedlegg nr. 1; Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 36. 21 % av de spurte svarte "vet ikke, er nøytral, ingen av dem".
- 11 Strøm, "Norske holdninger til Midt-Østen-konflikten 1967-70", 156-171.
- 12 Olsen, "Seksdagerskrigen – et vendepunkt?", 69; Strøm, "Norske holdninger til Midt-Østen-konflikten 1967-70", 158, 160, 163.
- 13 Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 36.
- 14 Strøm, "Norske holdninger til Midt-Østen-konflikten 1967-70", 171.
- 15 Strøm, "Norske holdninger til Midt-Østen-konflikten 1967-70", 162-166.
- 16 Olsen, "Seksdagerskrigen – et vendepunkt?", 106-108; Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 36-37.
- 17 Strøm, "Norske holdninger til Midt-Østen-konflikten 1967-70", 169.

- 18 Olsen, "Seksdaggerskrigen – et vendepunkt?", 108-112; Strøm, "Norske holdninger til Midt-Østen-konflikten 1967-70", 169; Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 38.
- 19 Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 36-38.
- 20 Rolf Tamnes, *Oljealder 1965-1995*, i *Norsk utenrikspolitikk historie vol. 6.* (Oslo: Universitetsforlaget, 1997), 377; Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 38-39.
- 21 Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 38-39; Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World.* (New York: W. W. Norton & Company, Inc, 2000), 330-333.
- 22 Jahn Otto Johansen, "Tendenser i norsk Midt-Østen-politikk", i (red.) Skogan, Jon Kristen, *Norsk Utenrikspolitisk Årbok 1979.* (Otta: Norsk Utenrikspolitisk Institutt, 1980), 53; Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 39.
- 23 Johansen, "Tendenser i norsk Midt-Østen-politikk", 53-56; Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 40-41.
- 24 Johansen, "Tendenser i norsk Midt-Østen-politikk".
- 25 Johansen, "Tendenser i norsk Midt-Østen-politikk", 56-57.
- 26 Odd Karsten Tveit, *Alt for Israel: Oslo-Jerusalem 1948-78.* (Oslo: Cappelen, 1996), 599-606.
- 27 Tveit, *Alt for Israel*, 602.
- 28 Tveit, *Alt for Israel*, 606-609.
- 29 Johansen, "Tendenser i norsk Midt-Østen-politikk", 65
- 30 Johansen, "Tendenser i norsk Midt-Østen-politikk", 65.
- 31 Tamnes, *Oljealder 1965-1995*, 379; Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 42. **Styrken ble opprettet etter Israels inntog i Sør-Libanon med det formål å fjerne palestinske geriljagrupper som angrep israelske mål derfra. Styrken skulle overvåke israelernes tilbaketrekning, et mandat den aldri oppfylte, ettersom israelerne opprettholdt et militært nærvær for å sikre grensene.**
- 32 Tveit, *Alt for Israel*, 658-687.
- 33 Tveit, *Alt for Israel*, 684-687.
- 34 Tamnes, *Oljealder 1965-1995*, 379; Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 44-45.
- 35 Johansen, "Tendenser i norsk Midt-Østen-politikk", 62; Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 48.
- 36 Johansen, "Tendenser i norsk Midt-Østen-politikk", 63.
- 37 Johansen, "Tendenser i norsk Midt-Østen-politikk", 379; Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 44-45.
- 38 Tamnes, *Oljealder 1965-1995*, 379-380; Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 49-51.
- 39 Camilla Førde Sløtte, "Midtøstenkonflikten og Media: Hvordan Libanonkrigen i 1982 ble fremstilt i et utvalg norske aviser", (Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen, 2004), 45-47.
- 40 Sløtte, "Midtøstenkonflikten og Media", 109-115. Odd Karsten Tveit, *Krig og diplomati: Oslo-Jerusalem 1978-96.* (Oslo: Aschehoug, 2005), 112-160.
- 41 Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 52-56.
- 42 Tamnes, *Oljealder 1965-1995*, 380; Waage, *Norwegians? Who Needs Norwegians?*, 50-56.
- Neff, Donald. *Fallen Pillars: U.S. Policy towards Palestine and Israel since 1945.* Washington D.C.: Institute for Palestine Studies, 1995.
- Olsen, Heidi. "Seksdaggerskrigen – et vendepunkt?: Norge og Midtøstenkonflikten på 1960-tallet". Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo, 1998.
- Shlaim, Avi. *The Iron Wall – Israel and the Arab World.* New York: W. W. Norton & Company, Inc, 2000.
- Sløtte, Camilla Førde. "Midtøstenkonflikten og Media: Hvordan Libanonkrigen I 1982 ble fremstilt I et utvalg norske aviser". Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen, 2004.
- Strøm, Peder O. "Norske holdninger til Midt-Østen-konflikten 1967-70". Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen, 1971.
- Tamnes, Rolf. *Oljealder 1965-1995*, i *Norsk utenrikspolitikk historie vol. 6.* Oslo, Universitetsforlaget, 1997.
- Tveit, Odd Karsten. *Alt for Israel: Oslo-Jerusalem 1948-78.* Oslo, Cappelen, 1996.
- Tveit, Odd Karsten. *Krig og diplomati: Oslo-Jerusalem 1978-96.* Oslo, Aschehoug, 2005.
- Waage, Hilde Henriksen. *Da staten Israel ble til: Et stridsspørsmål i norsk politikk 1945-49.* Oslo, Gyldendal, 1989.
- Waage, Hilde Henriksen. *Norge – Israels beste venn: Norsk Midtøstenpolitikk 1949-56.* Oslo, Universitetsforlaget, 1996.
- Waage, Hilde Henriksen. *Norwegians? Who Needs Norwegians?: Explaining the Oslo back channel: Norway's political past in the Middle East.* Rapport utgitt av PRIO Peace Research Institute, Oslo, 2000.

Litteratur

Johansen, Jahn Otto. "Tendenser i norsk Midt-Østen-politikk". I *Norsk Utenrikspolitisk Årbok 1979.* Redigert av Jon Kristen Skogan. Otta: Norsk Utenrikspolitisk Institutt, 1980.

Lundestad, Geir. *Øst, vest, nord, sør: Hovedlinjer i internasjonal politikk etter 1945.* 5. utgave. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.

FORTID

Vil du abonnere på Fortid?

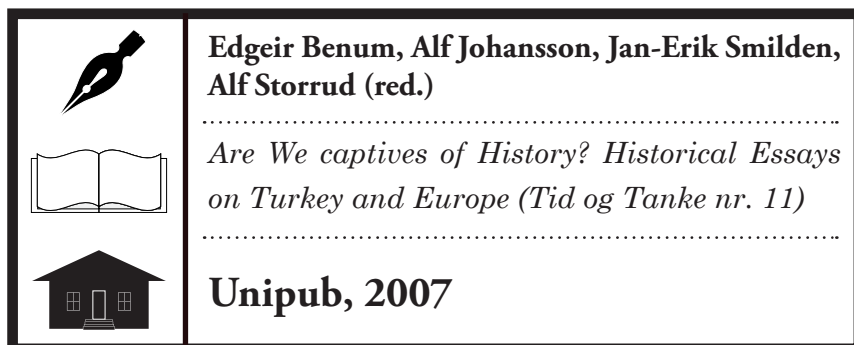
Eller har du kanskje en venn eller slektning du vil gi det bort i gave til?

Fortid er historiestudentenes fagtidsskrift ved UiO og henvender seg til hele den historieinteresserte allmennheten i Norge. Vi ønsker å speile bredden i det norske historiefaget, og å være en arena for nye stemmer, synspunkter og strømninger. Fortid utgis 4 ganger i året. Les mer på www.fortid.no

Abonnementsprisen er 200 kr. per år, send epost til fortidred@iakh.uio.no

Fortid kan også kjøpes på Akademika, Norli, Tronsmo, Bislett bok og Narvesen (Continental).

En gang Europas syke mann – alltid Europas syke mann?

Essaysamlingen i bokserien Tid og Tanke, *Are we captives of history?*, er et produkt av en forelesningsserie holdt ved Historisk institutt, UiO, høsten 2005. Temaet er forholdet mellom Europa og Tyrkia og blir aktualisert gjennom diskusjonen omkring et eventuelt tyrkisk medlemskap i EU. Spørsmålet har vist seg å være en sann politisk hodepine i mange av EUs medlemsland. Det innledende spørsmålet er derfor hvorvidt det egentlig er Tyrkia slik landet fremstår i dag som gjør medlemskap til et så problematisk og betent spørsmål. At enkelte motstandere mot tyrkisk EU-medlemskap trekker paralleller til det osmanske rikets beleiringer av Wien i 1529 og 1683 tyder på at forklaringen er mer sammensatt.

Boken spinner videre på dette og hevder at det ikke bare handler om hvorvidt man ser Tyrkia som en legitim del av Europa, men at det er skepsisen mot det Tyrkia og tyrkerne forbindes med som er viktig. Det er likevel slett ikke uproblematisk å trekke en slik parallell til den osmanske perioden, ettersom Tyrkia vittrig ble etablert i 1924 på ruinene av det osmanske riket, men ikke er i nærheten av det geografiske omfang imperiet hadde. Det har jo dessuten vært mange andre imperier og folkegrupper som har dominert Anatolia og omegn som ikke har hatt noe med det tyrkiske folk å gjøre. Tyrkerne ser heller ikke nødvendigvis på seg selv som det osmanske rikets arvtakere, så

hvordan kan andre gjøre det?

De ulike norske og tyrkiske forfatternes perspektiver og temaer i boken er svært ulike, og de spenner over et bredt tidsspenn. Alle er på jakt etter nyanserte svar på hvorfor forholdet mellom Tyrkia og Europa er komplisert, og årsakene til at hendelser 400 år tilbake i tid fortsatt provoserer mange.

Jon W. Iddeng tar utgangspunkt i forestillingen om at det er en grunnleggende konflikt mellom øst og vest, identifisert ved de gamle sivilisasjonene i Midtøsten og den såkalte vestlige sivilisasjons vugge, det gamle Hellas. Mustafa Soykut gir videre en grundig innføring i forestillingen om "the Other", og om hvordan det i denne konteksten i stor grad har blitt knyttet til religion som en avgjørende differensierende faktor. Så snart islam kunne knyttes til "the Other" fra 600-tallet, fikk den allerede etablerte øst-vest dikotomien en form for selvforsterkende effekt. En felles fiende bidro til å samle Europa innad. Troen på at det kristne Europa var overlegen det osmanske riket, gjorde at indre teologiske og politiske problemer i perioden syntes mindre viktig for religiøst motiverte statsledere. Det osmanske riket ble Europas antitese.

Som en motvekt til den negative karakteriseringen av islam og det osmanske riket, trekkes Kypros frem

som en case på hvordan den osmanske tilstedeværelsen faktisk har positive konsekvenser. Jan-Erik Smilden har undersøkt hvordan den osmanske styremåten var avgjørende for at den kypriotiske kirken overlevde, og han viser at det er fullt mulig å se for seg at uten osmansk styre ville Kypros i dag ha vært en katolsk øy. Med utgangspunkt i Balkan skriver Svein Mønnesland om det sørøstlige Europa, ofte definert som det nære Østen. Balkan har vært under osmansk kontroll, og knapt noe sted har øst-vest-problematikken vært tydeligere enn blant kristne og muslimer der. Artikkelen viser at dagens Balkan kun i begrenset grad har tatt et oppgjør med "sin tyrkiske fortid", og det er heller ikke stor motstand mot tyrkisk EU-medlemskap der.

Bernt Brendmoen bidrar med en artikkel om skandinaviske reisebrev fra det osmanske riket, der fordommene i enkelte av dem får fritt utløp. Vår egen Knut Hamsuns betraktninger fra sitt besøk i Istanbul og møtet med Sultan Abdul Hamid 2 er særlig interessant, og til dels også komisk. Ann Helene Bolstad Skjelbred spinner videre på det mer hjemlige perspektivet og gir eksempler på hvordan bildet av tyrkeren har fått en plass i norske eventyr og legender. Stereotypiene som kommer til uttrykk må sees i sammenheng med folkeeventyrenes egenskap til å skape et fellesskap og identitet. Gjennom å sette norske kvaliteter opp mot noe

fremmed og annerledes, vil det spesifikt norske stå frem som det overlegne. Det motsatte av det norske kunne representeres med de kannibalistiske tyrkere[!].

I Bjørn Olav Utviks artikkel trekkes vi nærmere vår egen tid. Det paradoksale trekkes frem ved at religion fortsetter å være et sentralt ankepunkt mot tyrkere og tyrkisk medlemskap i EU, til tross for at Tyrkia har vært sekulært helt siden Atatürk etablerte den tyrkiske staten i 1924. Utvik viser imidlertid at den tyrkiske sekularismen slett ikke er uproblematisk. Religionens nyvunne politiske betydning gjennom det politiske partiet AKP, og nå også valget av Abdullah Gül til president i høst, viser dette til fulle. Problemer med å balansere arven fra landsfaderen Atatürk, basert på en streng, statlig kontrollert sekularisme, med sterk muslimsk identitet har vært problematisk. Religionen har slett ikke forsvunnet, og lederne av et mer moderne islamsk alternativ som Gül representerer, har dermed valgt å støtte seg på en annen tolkning av sekularisme. En tolkning som ikke trenger å handle om en rigid statlig kontroll over enhver religiøs aktivitet, men heller fri religionsutøvelse innenfor rammene av en sekulær stat.

Avslutningsvis tar Pinar Tank for seg Tyrkias ønsker om å definere seg som "vestlig" og hvilken rolle EU-medlemskap spiller for å rettmessig kunne gjøre det. Han ser på forsøkene i Tyrkia på å skape en ny og moderne identitet som er potensielt mer kompatibel med kravene til EU-medlemskap. AKPs posisjon viser at det har vært umulig å gå helt bort fra Tyrkias islamske historie, og det

har vært en vedvarende utfordring å løse dette. Etter 11. september har dessuten islam fått en enda sterkere posisjon og fornyet relevans. Ved å finne en balanse mellom religion, sekularisme og politikk, og dermed imøtekomme mange tyrkeres krav om å gi religion en større og akseptert plass i Tyrkia, kan landet dessuten potensielt bli en modell for andre muslimske land i regionen. Hvor stor plass islam skal ha er imidlertid under sterk debatt, og er av aller største betydning for et potensielt tyrkisk EU-medlemskap.

Som helhet fungerer boken bra i forhold til de brede ambisjonene som lanseres innledningsvis, og den er et godt eksempel på hvordan historiefaget med fordel kan brukes oftere. Med faglig kvalitet kan historikere presentere viktige perspektiver på høyaktuelle temaer. Det er en fin balanse mellom den allmenngyldige formen som ligger i innledningsspørsmålet og den mer faglig detaljerte diskusjonen i de ulike kapitlene. Derfor er det også mulig å se for seg overgangen mellom artiklene, og det er lett å tenke videre på perspektivene boken legger opp til. Den politiske utvikling i Tyrkia er inne i en av sine aller mest spennende faser nå med AKPs Gül som president, og boken gir et godt grunnlag for å forstå utviklingen i dag. En leser kunne likevel selvsagt ha ønsket seg enda flere eksempler. Aktuelle temaer kunne være behandlingen av minoriteter i Tyrkia og det sivile samfunnets endrede rolle, som kanskje berører statsvitenskap vel så mye som historie. Et annet spørsmål som kunne ha fått større plass, er spørsmålet om den armenske tragedien under første verdenskrig. At

det i Frankrike faktisk er blitt lovstridig å benekte at det som foregikk var et folkemord, mens det motsatte er lovfestet i Tyrkia, er et aktuelt tema som ville vært interessant å se på med hensyn til spørsmålet "Are we captives of History?"

Bokens verdi ligger også i påpekningen av at forestillinger og forenklede stereotypier handler vel så mye om å definere seg selv og befeste sin identitet, som det handler om å stigmatisere den andre. Gjennom å karakterisere "den andre" i negative vendinger, blir en selv implisitt vurdert mer positivt og fordelaktig. Det er også derfor forestillinger med slike konnotasjoner har en bemerkelsesverdig evne til å overleve og tilpasse seg til skiftende forhold og formål. Historikerne har i denne boken forsøkt å spore den form for kollektiv europeisk hukommelse om Tyrkia og tyrkere som skeptikere til tyrkisk EU-medlemskap representerer. Bildet av onde tyrkere som er drevet av et ønske om å erobre Europa i islams navn, blir derfor også på mange punkter avslørt som basert på en selektiv historieforståelse fra europeisk side, og har ikke nødvendigvis så mye med dagens Tyrkia å gjøre.

Are we captives of history? er dessuten en spennende begynnelse på en type diskusjon vi helt sikkert kommer til å få mer av neste år. I 2008 er det 30 år siden Edward Said ga ut sin banebrytende bok *Orientalism*, og markeringen av dette vil helt sikkert bringe lignende bidrag som det som ligger i denne boken.

Av Ane Manger

De intellektuelles kulturhistorie

Professor ved New York University, Jonathan Israel, har på relativt kort tid etablert seg på idehistoriens akademiske stjernehimmel. Utgivelsen av hans bok *Radical Enlightenment* i 2001 markerte en av de større historiske nyfortolkningene av opplysningstiden på lang tid. Den er i så måte radikal historiografisk sett, akkurat som den opplysningsbevegelsen han selv avdekker og presenterer.

Israel kom til forskningen om opplysningstiden fra studier av Nederlandenes tidlig-moderne historie, og herunder spesielt jødernes posisjon innad i republikken. Dette merkes også i *Radical Enlightenment*. Israels sentrale argument er nettopp at opplysningsbevegelsen ikke hadde sitt utspring i Frankrike med Voltaire på midten av 1700-tallet, men at det var i de toleransepregede Nederlandene at lyset først ble tent i Europa, og det først og fremst av jøden Baruch de Spinoza mot slutten av 1600-tallet. Tidligere forskning har altså fokusert på feil personer, i feil land og i feil periode. Dermed har man ifølge Israel også gått glipp av opplysningens mangfold, nærmere bestemt hvordan bevegelsen delte seg i en radikal og en moderat fløy. Det var, hvis vi skal tro Israel, Spinoza og hans tilhengere rundt omkring i Europa, som tok de hardeste oppgjørene med trone og alter. Da Voltaire entret scenen utover på 1700-tallet, var Spinoza og spinozisme allerede etablert som en slags retorisk figur for alt som var hinsides hva man kunne bekjenne seg til i de lærdes republikk. Den moderate opplysningen Voltaire representerte

våget da heller aldri å gå like langt.

Radical Enlightenment er et svært imponerende stykke arbeid. Over syv hundre sider spenner Israel ut en fortelling om hvordan den radikale undergrunnfilosofien med utgangspunkt i Spinoza spredte seg over store deler av Europa. Han understreker altså at opplysningen ikke først og fremst bør forstås som fransk, engelsk eller for den saks skyld nederlandsk, men som en kosmopolittisk og all-europeisk bevegelse. Derfor er da også hans studie basert på et svært omfattende kildemateriale på åtte forskjellige språk. Dansk-norske skikkelser som Peder Rosenstand-Goiske, Niels Steno og Ludvig Holberg er blant dem som blir nevnt.¹ Riktig nok har det i senere år blitt forsket en del på Spinoza og spinozisme i det tidlig moderne Europa, men Israel er så vidt anmelderen bekjent den første som syntetiserer stoffet og bruker det til å utfordre mer allmenne oppfatninger om opplysningstiden.

For det er ingen tvil om at den historien Israel presenterer vil være et ukjent kapittel for mange, og at den bør få konsekvenser for gjengivelsen av opplysningstiden i oversiktsverk. Hvem har vel i dag hørt om skikkelser som Balthasar Bekker, Frederik van Leenhof, Ehrenfried Walther von Tschirnhaus og Johann Christian Edelmann? Selv om Israel også drøfter mer kjente personligheter som Fontenelle, engelske deister som John Toland og Anthony Collins, samt i forbindelse med reaksjonene på den radikale opplysningen, Voltaire, Gottfried Leibniz

og Christian Wolff, representerer boken hans utvilsomt en utvidelse av opplysningsbevegelsen.

Når det er sagt, går ikke Israel i særlig grad inn på spørsmålet om hvor utbredt denne subversive litteraturen var, noe som selvsagt kan skyldes at dette er vanskelig å si noe om. Resultatet blir imidlertid at *Radical Enlightenment* fremstår som kulturhistorie over de lærde og intellektuelle, knyttet særlig til universitetsmiljøene. Den tar form av en enorm opprømsing av ukjente personer, publikasjoner og kontroverser, delvis ordnet kronologisk og delvis geografisk. Takket være Israels gode struktur og språk, er fortellingen relativt lett å følge og den blir heller ikke kjedelig.

Det blir imidlertid relativt raskt klart at selv om Israels prosjekt innebærer en nyfortolkning av opplysningstiden, skriver han innenfor det samme paradigme som tidligere autoriteter på feltet, som Ernst Cassirer og Peter Gay. Vinklingen til Israel er altså ikke ny, og den lider under mange av de samme begrensningene som hans forgjengere.

Akkurat som hos Gay, tenderer Israels tolkning av opplysningstiden mot å bli en skildring av en opplysningsbevegelse. Altså en tolkning av holdningene til en gruppe personer, mer enn en analyse av tidsånden i historisk kontekst. Problemene med denne tilnærmingen er at det forblir noe uforståelig ved de standpunktene han påviser hos sine radikale opplysere når han ikke i tilstrekkelig grad viser hvordan de hang sammen med endringer i samfunnet

rundt dem. Mansitterigjen med en følelse av at man avspises med konstateringer av om vedkommende intellektuell hadde spinozistiske tilbøyeligheter eller ikke. Jeg er altså tilbøyelig til å være enig med Christopher Gray i at Israel begår "the idealist fallacy".²

Særlig problematisk blir dette når man ser det i sammenheng med undertittelen på Israels verk, *Philosophy and the Making of Modernity*. Israel har svært lite å si om hva han legger i begrepet modernitet, utover å knytte det generelt til fyndord som fornuft, frihet og likhet, eller mer spesifikt til religionsfrihet, ytringsfrihet, utvidet politisk deltakelse og kvinnefrigjøring. Problemet med en slik tilnærming til modernitetsbegrepet, er at man ikke får noen forståelse av hvorfor de overnevnte holdningene gjorde seg gjeldende på det oppgitte tidspunktet. Det hele fortøner seg som en konkurranse om å finne personer som inntok de "riktige" holdningene på et tidligst mulig tidspunkt. Ikke minst forblir det også uforståelig hvorfor den radikale opplysningen møtte slik motstand, utover

å se opponentene som styrt av "vested interests" i alliansen mellom trone og alter. Som Derrinda Outram har påpekt, er flesteparten av de kontroversene Israel skriver om av teologisk karakter, til tross for hans påstand om at den radikale opplysningen også var et politisk fenomen.³ Dette kunne vært utgangspunktet for en interessant diskusjon om hvordan opplysningstiden hang sammen med Webers tese om "die Entzauberung der Welt". Et slikt mer overordnet modernitetsteoretisk perspektiv blir imidlertid dessverre ikke forsøkt anlagt.

Disse innvendingene til tross, *Radical Enlightenment* er et imponerende og fascinerende stykke arbeid, som denne anmelderen leste med stor interesse. Boken har et sterkt provokativt potensial og har vakt stor oppmerksomhet. Israels skille mellom ulike typer opplysning, radikal og moderat, kan ligge an til å bli et viktig referansepunkt for historikere med interesse for opplysningstiden.⁴ Grunnene til å lese boken er derfor mange. I år (2007) har

Israel også kommet med en oppfølger, *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man*, som lover å utdype hans fortolkning. Jonathan Israel besøkte for øvrig Norge i september, som hovedforedragsholder på 1700-tallsselskapets konferanse for "Opplysning – Mot opplysning".

Av Håkon Evju

Noter

1 For et lite bidrag til spinozismens historie i Danmark-Norge, se John Christian Laursen, "Spinoza in Denmark and the Fall of Struensee", *Journal of the History of Ideas*, 61, 2000, s. 189-202.

2 Christopher M. Gray, "Enlightenments and Counter-Enlightenments", *Orbis – A Journal of World Affairs*, 2004, s. 183

3 Se Dorinda Outrams anmeldelse i: *The British Journal of the History of Science*, 34, 2001, s. 464-466

4 For en kort innføring, se Jonathan Israel, "Enlightenment! Which Enlightenment?", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 67, 3, 2006, 523-545

Velskrevne kjønnshistoriske artikler

Artikkelsamlingen *The Feminist History Reader* (2006) gir en kick-start hvis man ønsker å sette seg inn i de viktigste debattene innenfor angloamerikansk kvinne- og kjønns historisk forskning og feministisk historieskrivning de siste 35

åra. Denne forskningen har hatt stor betydning og vært nyskapende, men i Norge er nok fagfeltet fortsatt relativt ukjent for mange historiestudenter. Norsk kvinne- og kjønnsforskning har også på en del områder skilt seg fra

den angloamerikanske tradisjonen. Den norske kvinne- og kjønns historiske forskningen har hatt fokus på det historisk spesifikke og konstruerte ved kjønnsroller, på variasjon og endring, på forskjellen mellom kjønnsnormer

og kjønnspraksis og kvinners faktiske handlingsrom som historiske aktører. Det har vært skepsis til patriarkatsteorier og essensialistisk forståelse av kjønn. 1980- og 90-årenes poststrukturalisme som har vært så viktig for amerikansk feministisk historieskriving, særlig representert ved Joan Scott, har i liten grad blitt etterfulgt av lignende norske studier.¹ I *The Feminist History Reader* er både patriarkatsteorier og poststrukturalisme grundig representert, og boka gir presentasjon av historiografi som kan være av interesse for dem som er opptatt av kvinne- og kjønns historie, men også for dem som er generelt interessert i historieteori.

Sue Morgan, redaktøren for artikkelsamlingen, har undervist i feministisk historiografi på universitetsnivå i over 15 år, og utvelgelsen av tekster har hun gjort på bakgrunn av denne undervisningserfaringen. Det har tydelig gitt et fruktbart utgangspunkt; tekstene viser fagutviklingen og utvidelsen av forskningsfeltet i perioden på en klar måte, og bokas inndeling og introduksjon fungerer pedagogisk godt. Et kriterium for utvelgelsen har vært at tekstene skal være framtidsrettet og forsøke å si noe om mulige retninger forskningen kan følge. På denne måten er boka en samling minimanifester for feministisk historieskriving.²

Skillet mellom kvinnehistorie, feministisk historie og kjønns historie har ofte blitt sett som en kronologisk utvikling, der kjønns historie nå har erstattet de to andre typene historieskriving. Morgan mener imidlertid at det dreier seg om tre selvstendige synsvinkler og utgangspunkter for forskning, som eksisterer side om side og at ulikhetene mellom dem kan gi grunnlag for fruktbare teoretiske diskusjoner.³ I samlingen er disse ulike retningene inkludert under samlekategoriene "feministisk historieskriving".

Samlingen er inndelt i fire hovedtemaer. Den første delen, "Bringing the female subject into view", tar for seg sentrale teorier fra 1970- og 80-tallet om kvinners historiske plass og posisjon i samfunnet. Stykket "The trouble with 'patriarchy'" er en diskusjon mellom tre britiske

historikere fra 1979.⁴ En av deltakerne i debatten, Sheila Rowbotham, hevder at teorier om et "patriarkat" blir for rigide til å fungere som analyseverktøy, og peker på at spesifikke historiske variasjoner forsvinner og at historiens kvinner står i fare for å bli usynlige som aktører. De to andre, Sally Alexander og Barbara Taylor, forsvarer teorien i debatten. I bokas første del finner vi også den britiske historikeren Amanda Vickerys angrep på den mest utbredte alternative analysen til patriarkat teori på 1970- og 1980-tallet, teorien om "Separate Spheres", analyser bygd opp rundt dikotomiene inne/ute og privat/offentlig.⁵ Kjønns historikere har vært opptatt av å kartlegge menn og kvinners ulike virkeområder ut fra en teori om at særlig siste halvdel av 1700-tallet og 1800-tallet (periodiseringen varierer og har også gitt grunnlag for diskusjon) var en periode der skillet mellom det offentlige og det private fikk økt betydning og status som et overordnet og kjønn prinsipp for de fleste sider ved livet. Det offentlige ble forbundet med det mannlige og det private med det kvinnelige, noe som la restriksjoner på kvinners virkeområder som var større enn de hadde vært tidligere. Arbeidsoppgaver som tidligere hadde blitt utført av husholdets kvinner og menn i felleskap, ble en eksklusiv mannlige arena, i det oppgavene ble spesialiserte og flyttet ut av det private hjemmet. Dette perspektivet har vært viktig innenfor kjønns historie i mer enn 30 år, men har blant annet blitt kritisert fordi det ikke passer som noen beskrivelse av arbeiderklassens kvinner i perioden. Det er også pekt på det store skillet mellom de borglige idealene og den faktiske praksis. Denne første delen presenterer også debatten omkring studier av kvinnekultur og bruk av kjønn som sosial analysekategori.

Artikkelsamlingens andre del, "Deconstructing the female subject", tar for seg "den språklige vendingen" innen feministisk historieskriving. I et av essayene presentert her, "Does a sex have a history?", går Denise Riley langt i å framheve det foranderlige og ustabile ved kategorien "kvinne".⁶ Hva som har hørt under merkelappen "kvinne" og andre kjønns kategorier har variert og har ingen fast substans. Et

eksempel en kunne nevne, er hvor viktig en kvinnes sivilstand og eiendom har vært for virkeområde og posisjon. Enker har historisk blitt tilkjent stor myndighet som ikke har vært ugifte og gifte kvinner til del. Å ha eiendom har vært et viktig kriterium for stemmerett og politisk deltakelse. Slike variabler har utentvilt hatt betydning ved siden av kjønn – selv om de fleste nok vil regne kjønnsvariabelen som den mest avgjørende av dem. Den doble undertrykkningen som kvinner har opplevd på grunnlag av hudfarge eller etnisk gruppe, som blir nærmere diskutert i artikkelsamlingens del 4, viser hvor viktige andre variabler enn kjønn kan være. Riley hevder at kvinner aldri har vært bundet sammen eller sett seg selv som én gruppe, og det er nærliggende for eksempel å tenke på eksklusjon av fargede kvinner. Dette synspunktet åpner naturligvis for spørsmålet om grunnlaget for kollektiv feministisk politikk.

Fortid har tidligere satt søkelys på norsk historisk forskning på homofili. I artikkelsamlingens tredje del blir diskusjoner omkring forskningen på lesbisk historie viet plass. Dette er et veldig spennende felt og forholdsvis lite belyst i Norge, som vi vet. Den radikale feministen Sheila Jeffreys' diskusjon under tittelen "Does it matter if they did it?" er særlig engasjerende lesning.⁷ Jeffreys' utgangspunkt er Lillian Fadermans bok "The Scotch Verdict" fra 1985. Faderman, for øvrig også representert i samlingen, drøfter i boka en retts sak fra 1811, der to skolebestyrerinner forsvarte seg imot anklager om at de hadde hatt sex med hverandre i sovesalen, mens skolebarna lå og sov der. Skolebestyrerinnene ble frikjent, antakelig fordi dommerne ikke kunne tenke seg en slik oppførsel fra respektable kvinner. Faderman "frikjenner" også skolebestyrerinnene, i overensstemmelse med hennes tidligere forskning på 1800-tallets "romantiske vennskap" mellom kvinner, der kyss, kos og kjærlighetserklæringer var viktige ingredienser. Men altså ikke "sex", i følge Faderman. Jeffreys trekker for det første "frikjennelsen" i tvil, videre stiller hun spørsmålet om "does it matter if they did it?". For Jeffreys er lesbiskhet – i likhet med heterofili – langt mer enn den seksuelle komponenten.

Den lesbiske kulturen er for henne et radikalt alternativ til undertrykkelsen i mannssamfunnet, og slik lesbisk tilhørighet bør historikere interessere seg for.

Også feministisk historieskrivning har blitt kritisert for å være etnosentrisk og imperialistisk. I stor grad har hvite middelklassekvinner sine opplevelser dannet norm for forskningen. Artikkelsamlingens siste del vier plass til denne kritikken. Det fremste målet for kvinnehistorikerne på 1970-tallet var å gi plass til kvinner som var ekskludert fra historiebøkene. Afroamerikanske feministler anklaget imidlertid tidlige kvinnehistorikerne for å følge den tradisjonelle historieskrivningen ved å ikke gi plass til deres historie og opplevelse

av dobbelt diskriminering på grunnlag av kjønn og hudfarge. Kvinnehistorikere ble ikke beskyldt for rasisme, men for tunnelsyn, for rett og slett å være blind for fargede kvinners eksistens og særegne opplevelser.⁸ Denne delen av artikkelsamlingen omhandler også globalhistoriske utfordringer for kjønnsforskning. Spesielt i behandlingen av dette temaet kan det føles problematisk for leseren at tekstene i artikkelsamlingen så eksklusivt er hentet fra angloamerikansk historieskrivning. For øvrig kan artikkelsamlingen *The Feminist History Reader* anbefales, spesielt fordi tekstene som presenteres er særdeles velskrevne og engasjerende.

Av Inger Hilde Killerud

Noter

1 Blom, Ida og Sølvi Sogner (red.) 1999: Med kjønnsperspektiv på norsk historie, Oslo, s. 13-14.

2 Morgan, Sue 2006: "Introduction. Writing feminist history: theoretical debates and critical practices" i Morgan (red.) 2006: *The Feminist History Reader*, s. 2.

3 Morgan 2006, s. 4.

4 Rowbotham, Sheila, Sally Alexander og Barbara Taylor 2006: "The trouble with 'patriarchy'", i Morgan (red.) 2006, s. 51-58.

5 Vickery, Amanda 2006: "Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History", i Morgan (red.) 2006, s. 74-86.

6 Riley, Denise 2006: "Does a Sex have a History?", i Morgan (red.) 2006, s. 149-159.

7 Jeffreys, Sheila 2006: "Does it matter if they did it?", i Morgan (red.) 2006, s. 212-218.

8 Spelman, Elizabeth V. 2006: "Gender & Race. The ampersand problem in feminist thought", i Morgan (red.) 2006, s. 274.

Tore Linné Eriksen har i sin siste bok berørt et meget interessant tema ved å se på sammenhengen mellom kolonikriger og folkemord, samt undersøkt forbindelseslinjer fra Namibia til Det tredje riket. Linné Eriksen, med en omfattende kunnskap om forskningsfeltet, driver leseren gjennom realhistorie og interessante forskningsdebatter.

Berlin-konferansen i 1885 ga Tyskland kontrollen over Namibia, og etter hvert ble tyske næringsinteresser og et generelt ønske om stormaktstatus avgjørende for tysk kolonialisme. I tilfellet Namibia fikk kolonitidens rasepregede

diskurs fatale konsekvenser i perioden 1903 - 1908.

Ettersom tyske settlere slo seg ned i kjerneområdene i Namibia kom "den nye befolkningen" i konflikt med lokalbefolkningen. Det ble en kamp om jord og kveg. Denne økonomiske utbyttingen må ses i sammenheng med sterkt tilstedeværende rasisme og en regelrett avhumanisering av afrikanere. Etter hvert økte motstanden mot kolonimakten. Denne motstanden, som også inneholdt drap av settlere, skapte en aggressiv holdning blant tyskere. Guvernør Theodor Leutwein prøvde likevel å fremme forhandlinger som

virkemiddel (ikke humanistisk motivert, men rasjonelt i form av argumentet om behov for arbeidskraft). Leutwein fikk lite gehør for sine argumenter, og da Lothar von Trotha ble utnevnt til øverstkommanderende i mai 1904, hadde man aktøren som utnyttet strukturen til det ytterste (han ble kalt "en veritabel slakter i uniform").

11. august 1904 startet tyskerne det skjebnesvangre angrepet, som varte i to dager. Hamakari-slaget knuste Hereroene. Etter to dager fant restene av hererobefolkningen en åpning i tyskernes rekker, men åpningen ledet titusener inn i ørkenområdet. De

tyske troppene fulgte etter og jaget befolkningen stadig lenger inn i ørkenen, og stengte alle andre muligheter for flukt. Det var i denne fasen von Trotha uttalte sin "Tilintetgjørelsesbefaling".

Det er usikkert i hvilken grad det var bestemt på forhånd at selve slaget hadde som formål å utradere hele hererobefolkningen, men sentrale forskere hevder at den påfølgende fasen med jakten inn i ørkenen kan betegnes som det første folkemordet i tysk historie. Det har vært hevdet at den resolute motstanden mot forhandlinger fra von Trothas side gjør dette til personlige ønsker, men Linné Eriksen understreker at mye peker mot at han hadde generalstaben og keiseren på sin side.

Store deler (2/3) av hereroene ble drept i løpet av Hamakari-slaget og den påfølgende jakten ut i ørkenen. I den påfølgende perioden utvidet man folkemordet gjennom opprettelsen av

konsentrasjonsleire. I disse leirene var dødsraten på nærmere 50 %, i noen tilfeller så høy som 70 %. Også her peker Linné Eriksen på at beslutninger rundt opprettelsen av leirene var truffet av keiser, rikskansler og politiske myndigheter i Berlin. De hadde et mål om å gjøre Namibia *Hererofrei*. Forholdene i leirene var elendige, og mange ble benyttet til medisinske eksperimenter. Man sendte eksempelvis hodeskaller til Tyskland for antropologiske studier. Tre av disse hodeskallene ble fremstilt som bevis for den tyske rasens overlegenhet.

Linné Eriksen presenterer mindre forskning enn faglitteratur i denne boken, men det mener jeg er bokens styrke, da leseren både får en innføring i den gruvelige realhistorien, samtidig som forfatteren presenterer fagdebatten på en meget oversiktlig måte. Det er spennende å følge hovedspørsmålene i debatten: Er det linjer fra Namibia til Det tredje riket? Og i hvilken grad skiller tysk

kolonialisme seg fra øvrig kolonialisme? Linné Eriksen peker på elementer av kontinuitet i diskurs fra 1903-1908 opp til jødeutryddelsen, og peker samtidig på at mange sentrale aktører i Namibia hadde fremtredende roller i NSDAP. Videre finnes det kolonikriger som, i det perspektivet Linné Eriksen presenterer, med fordel kunne belyses på nytt (eksempelvis krigen i Algerie). Boken maner dog til forsiktighet. For det første skal man passe seg for å lete etter likheter i for stor grad, for på den måten kan man stå i fare for å viske ut egenarten til hvert enkelt tilfelle. For det andre skal man være forsiktig med å vanne ut selve begrepet folkemord, ved å lete etter folkemordlignende kriger fra kolonitiden.

Undertegnede finner boken anbefalingsverdig. Boken gir innsikt og oversikt. Som en seriøs historiker skriver også Tore Linné Eriksen godt.

Av Gunnar Jacobsen

For generelt om fattige kvinner

I Cambridge-serien "New Approaches to European History" presenteres en rekke introduksjonsbøker med nye perspektiver på sentrale europeiske temaer etter renessansen. Å skrive en kortfattet felleseuropeisk fattigdomshistorie for 1800-tallet er ingen enkel oppgave fordi svært ulike størrelser og komplekse fenomener skal sammenfattes. *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe* av den amerikanske historieprofessoren Rachel Fuchs omhandler kvinner i hele

Europa i perioden 1770-1914, med andre ord et sammensatt og stort geografisk område og en tidsperiode preget av store endringer.

Den industrielle revolusjonen og den franske revolusjonen blir viet stor plass som forklaringsramme for hvordan både kjønns kategorier og klassenormer i perioden ble konstituert i forhold til de fattige, og hvordan forestillinger om fattige ble kjønnnet. Fuchs vier også stor plass til teoretiske forståelser av

fattigdom og menneskelig handling. *Gender and Poverty* er en engasjert bok, men jeg vil hevde at det generelle og teoribaserte overskygger tidvis glimrende analyser. Teorien blir ikke belagt med empiri, og resultatet er en overflatisk beskrivelse av en konturløs gruppe fattige kvinner og deres hverdagsliv. Jeg vil her diskutere problemer med Fuchs' syntetisering av europeisk fattigdomshistorie, samt det jeg mener er svakheter ved deler av hennes teoretiske forklaringsmodell.

Fuchsunderstreker i innledningen at boka skal være en komparasjon som belyser ulikheter og likheter mellom regioner og nasjoner, og i konklusjonen legger hun vekt på mangfoldet knyttet til fattige kvinners historie.¹ Allikevel ender hun i hovedsak opp med en syntetiserende framstilling. Fuchs peker på store samfunnsmessige endringsprosesser, men med en omtrentlig stil og mange generelle betraktninger forsvinner nettopp de sentrale utviklingstrekkene. Hennes generelle henvisninger til den industrielle revolusjonen og den franske revolusjonen forklarer ikke tilstrekkelig felleseuropeiske trekk i for eksempel utviklinga av lover og institusjoner rettet mot fattige. Jeg savner flere konkrete henvisninger i teksten, som til land, lovgivning og tidsperiode. Boka er full av referanser til "some economists, politicians, and writers".² Noen-stilen undergraver ellers gode resonnementer. Uten konkrete referanser er det også vanskelig å undersøke løsrevne påstander, som for eksempel at: "Undressing women who violated community norms and parading them through the streets and mocking them was a common community sanction".³

Hvilke fattige?

Fuchs er inspirert av den språklige vendinga og kulturhistorie, samt tradisjonell sosialhistorie. Hun vektlegger det hun beskriver som fattiges "agency", deres individuelle handlingskraft, innenfor et "climate of calamities" - katastrofer. Hun beskriver de fattige kvinnene slik:

Women have power and language that we can interfere from their words and the representation by others. They lived in complex relationships that were both structural and discursive. In acknowledging these power relations, we may be able to understand what constituted their individual agency.⁴

lfølge Fuchs overlevde de fattige ved å tilpasse seg en "culture of expediencies" – en overlevelseskultur med vekt på hva som var formålstjenlig.⁵ Hun argumenterer for at fattigdomskulturen ikke var separat fra den dominerende kulturen, men en *habitus*, som en strategi

for å overleve innen den dominerende kulturen.⁶ Fattige i Europa i denne tidsperioden tilhørte svært uensartede grupper. Mens en framvoksende og sårbar arbeiderklasse kan forstås som del av én hegemonisk kultur, savner jeg en referanse til andre grupper av fattige mer eller mindre utenfor det etablerte samfunnet. Jeg synes ikke det er overbevisende når hun viser til Barbara Ehrenreichs undersøkelse av arbeidende fattige i dagens USA. Argumentet om at denne gruppa opplever seg som en del av dagens dominerende kultur, kan ikke brukes som en analogi til europeiske fattige på 1800-tallet.⁷

Historikere vil alltid ha dilemmaer knyttet til hvilke fattige som skal inkluderes i en analyse – da fattig og fattigdom er historiske størrelser avhengig av kategorisering, noe Fuchs også påpeker. Fuchs velger å skrive om 1800-tallets fattige i bred forstand og argumenterer godt for å inkludere de arbeidende fattige i sin analyse. Fattigdom hadde komplekse årsaker og flytende grenser, men Fuchs ville tjent på å tydeliggjøre ulike kategorier fattige. Med utsagn som "one person may perceive herself as poor or working class while another in similar economic or occupational circumstances may think of herself as middle class",⁸ er resultatet en upresis beskrivelse av livet til en uensartet gruppe kvinner fra nedre middelklasse, arbeiderklasse samt dem samtida definerte som fattige. Når Fuchs inkluderer om lag hele arbeiderklassen som de arbeidende fattige, er fraværet av arbeiderbevegelsen påfallende. Hun mister også de fattige av syne i perioder til fordel for en mer allmenn kvinne- og sosialhistorie. Hvorfor gjør hun det? Jeg mistenker at hun implisitt polemiserer mot en moderne amerikansk diskurs om fattigdom og velferd, og svaret kan kanskje spores i hennes reaksjon på idéhistorikerkollegaen som sier: "Why study the poor? They didn't do anything or contribute to our culture". Fuchs svar er at de arbeidende fattige var med på å forme den moderne verden: "in part because industrialization developed on their backs".⁹ Hun påpeker med rette at fattige er viktige i en samfunnsanalyse, men kun unntaksvis løfter hun dem opp som kollektive historiske aktører.

Hverdagsliv og fattige kvinners del i en mangesyssel-økonomi er sentralt for å forstå fattigdom i perioden.¹⁰ Men generelle vendinger om hvordan kvinners "Cooking, laundry, cleaning, and childrearing, without running water and electricity, constituted her arduous unpaid domestic labor",¹¹ blir stående uten særlig forklaringsverdi i et samfunn der mange kvinners liv var preget av hardt arbeid til tross for det framvoksende borgerlige hjemmefrueidealet. Hun hevder struktur og *agency* er gjensidig konstituerende,¹² men viser ikke hvordan de fattige kvinnene påvirker den strukturelle fattigdommen. De fattige kvinnenes "agency" blir i boka dermed redusert til at de pusler og strever. Målet hennes er kanskje å argumentere for at fattige kvinner ikke er maktesløse offer (enten for menns makt eller samfunnsmessige strukturer), men (selvstendige) individer. I så fall hadde hun tjent på en vektlegging av empiri framfor teori.

Kun middelklassenormer?

Fuchs overbeviser med analyser av hvordan framveksten av en dominerende middelklassenorm delvis var basert på distinksjonen til de fattige som "de andre" på lik linje med tidas koloniserte.¹³ Hun beskriver hvordan kjønn og fattigdomsforståelse er konstruert i forhold til hverandre og hvordan "nød" i perioden fikk en kvinnelig konnotasjon, mens "rettighet" fikk en maskulin konnotasjon. Dette var avgjørende for 1800-tallets veldedighet og videre utvikling av velferdspolitik. Derfor er det underlig når hun allikevel hevder: "Nobody likes welfare, not those who pay for it, those who administer it, nor those who depend on it for survival".¹⁴ Hun har først etablert velferd som *ulike* kjønnete kategorier, der rettighet og nød ikke er sammenfallende, for så å konkludere på generelt grunnlag at disse har like lav status. Jeg vil hevde at slike generaliseringer er et gjennomgående problem med boka.

I den realhistoriske framstillingen forsvinner Fuchs' vektlegging av hvordan kjønn og fattigdom knyttes sammen i *endringene* på 1800-tallet. I stedet for holder hun seg til middelklassens normer som etablerte, og overfortolker derfor etter min mening hvordan alle

fattige kvinner ble trukket mot en middelklassenorm om respektabilitet og mannlig forsørgermodell. Om fattige kvinners lønnsarbeid hevder hun: "if her husband were sick or laid off from his job, she would work in her home for wages, but such work was often hidden from neighbours and census takers".¹⁵ For noen familier var sosialt fall en skambelagt bær å bære, men at fattige kvinners arbeid på 1800-tallet i hovedsak skulle måtte skjules for nære nettverk virker lite troverdig. Påstanden henger heller ikke sammen med videre beskrivelse av ufaglærte: "these men wanted jobs for their wives and children. Their economic position was so precarious that family survival depended on their wives' wages".¹⁶ Her mener jeg Fuchs glemmer *de fattige* til fordel for en betraktning av middelklassens *normer*.

Best grep om framstillingen har Fuchs når hun presenterer kvinners egne fortellinger – og gjør dem til det hun vil vise at de er: levende personer med individuelle historier som har en sentral plass i den større fortellingen. *Det* perspektivet drukner dessverre alt for mye i den realhistoriske framstillinga som svært generelt omhandler ulike nivåer, steder, tidsperioder og livshistorier. Til tross for at Fuchs vektlegger store ulikheter i det

teoretiske rammeverket framstår dette i stor grad som empiriske anekdoter når disse historiene ikke knyttes til de generelle linjene. Et eksempel kan være det hun kaller en suksesshistorie om en svensk landarbeider som jobbet hardt slik at datteren kunne kjøpe jord og drive selv.¹⁷ Det spesifikke her står uten referanse til det generelle – proletarisering av svensk landbruk i perioden.¹⁸ Fuchs vektlegger også at landarbeideren var prestisjeorientert da han hadde en hest, men reflekterer ikke rundt muligheten for at hesten var sentral for skandinaviske husmenn og eiendomsløse som arbeidsredskap i biarbeid med frakt av tømmer og bord.¹⁹ Slike enkle "tekstuelle" lesninger og manglende analyse av materielle forhold trekker ned. Det syntetiserende grepet fører til at de sentrale generelle trekkene i europeisk fattigdomshistorie drukner i upresise beskrivelser. En komparativ analyse ville være å foretrekke, også i en introduksjonsbok som denne. I *Gender and Poverty* er det vanskelig å skille det generelle fra det partikulære, og det er vanskelig å skille forskningsresultater fra teori. Til tross for at det er intensjonen blir perspektivet sjelden de fattige kvinnenes, annet enn som teori om kvinners "power" og "agency". De fattige kvinnene blir sjablonger, snarere enn aktører.

Av Johanne Bergkvist

Noter

- 1 Fuchs, Rachel (2005). *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*. Cambridge University Press: 1.
- 2 Ibid: 12f.
- 3 Ibid: 97.
- 4 Ibid: 5f.
- 5 Ibid: 5.
- 6 Ibid: 14.
- 7 Ibid: 242.
- 8 Ibid: 11.
- 9 Ibid: 245.
- 10 Slik Olwen Hufton beskriver en "economy of makeshifts" i Hufton, Olwen (1974). *The poor in eighteenth century France*, London: Oxford at Clarendon Press.
- 11 Fuchs: 110.
- 12 Ibid: 5.
- 13 Ibid: 10, 63, 114.
- 14 Ibid: 223.
- 15 Ibid: 110.
- 16 Ibid: 113f.
- 17 Ibid: 79.
- 18 Peterson, Birgit (1983). "Den farliga underklassen": studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige. Doktorgradsavhandling ved Universitetet i Umeå. Stockholm: Almqvist&Wiksell International.
- 19 1/5 norske husmenn holdt hest pga. vinterarbeid. Se Dyrvik, Ståle (1978). Den lange fredstiden 1720-1784, bind 8 i Mykland, Knut (red.) *Norges Historie*, Oslo: Cappelen: 178.